

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

6881

ՄԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Յ. ԳԵԼԵԺԻԱՆ ԳՐԱՐԱՆ

ՄՈՒՇԵՂ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ԿՐՕՆԻ ԴԱՍԵՐ

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐՈՒ

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԿԱՐԳԵՐՈՒ ՇԱՄԱՐ

28(075)
15-97

Կ. ՊՈԼԻՍ
1910

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Յ. ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ

ԳՐԱՏՈՒՆ
Յ. ԳԵԼԵԺԻԱՆ

II րդ Հրատարակութիւն Յ. Գլեւչեան Գրասան

ՄՈՒՇԵՂ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

1 OCT 2009

28(075)

Ա-97

ԿՐՕՆԻ ԴԱՍԵՐ

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՐԿՐՈՐԳԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐՈՒ

ԲԱՐՋՐԱԳՈՅՆ ԿԱՐԳԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Յ. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

1910

04 JUL 2013

6881

ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

18 Փետրուար, 1910

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

ԱԶԳ. ԿԵՂՐ. ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ

Համար 556

Ա Ր Տ Օ Ն Ա Գ Ի Ր

Քերականի Տ. Մուշեղ Ս. Եպս. Սերոյբեանի կողմէ՝ Ազգային երկրորդական վարժարաններու եւ Նախակրթարաններու Բարձրագոյն կարգերուն հաւանար իբր դասագիրք պատրաստած «ԲՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ» անուամբ երկստորոպիւնը՝ Ազգ. Կեղր. Վարչութեան Կրօնական Ժողովը վերձանելով ու հաւանաձայն գրտնելով Հայ. Առաքելական Ս. Եկեղեցոյս վարդապետականց, կրոյդասրէ անոր կերտնոյթիւնը, եւ մեկն ըստ այս կ'հրատարակել ի գործադրութիւն:

Մնամք աղօթարար
 ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ Կ. ՊՈԼՍՈՅ
 ԵՂԻՇԷ ԱՐԲԵՊ. ԴՈՒՐԵԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ, ՎԻՄԱԳՐԱՏՈՒՆ, ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ ԵՒ ԹՂԱՎԱՃԱՌԱՆՈՅ

Յ. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

Թիւ 27, Ֆիննաներլար Եօզուու, Կ. Պոլիս

62185-67

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՔՆՆՈՒԹԵԱՆ

Ամենայսիւ

Տ. Տ. Եղիշէ Ս. Արքեպ. Գործաւ

Ազգայնաւ Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ

եւ Նախագահ Ազգ. Կեդր. Կրօն. Ժողովոյ

Կ. Պոլիս

Բարձրաշնորհ Սրբազան Հայր

Կեդր. Կրօն. Ժողովից որոշումով բնութեան համար ինձ յանձնուած էին Գեր. Տ. Մուշեղ Ս. Եպիսկ. Սերոբեանի երկու հատոր ձեռագիրները, «Քրիստոնէական Բարոյականը» եւ «Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ Վարդապետութիւնը»:

Առաջին գործին առաջնորդ եղող A. OTTOի La morale chrétienne, d'après les enseignements de l'Évangile, գոր մասամբ շատ ինքնատիպ շնորհալուստներով եւ մասամբ ալ հասկանալի թարգմանութիւնով մը հայացուցած է Գեր. հեղինակը, — ինչպէս ինք ալ խոստովանած է իր ձեռագիրի յառաջաբանին մէջ, — ինձ ծանօթ է արդէն իր նպատակայարմար եւ հետեւելի ուղղութիւնովը: Երկրորդ ձեռագիրն ալ բոլորովին անձանօթ չէր ինձ:

Գեր. Սրբազանին այս երկու ձեռագիրներու գնահատելի առաւելութիւնները, կամ աւելի ճիշդ՝ մինչեւ հիմակ այս սեռին մէջ զուտ խնդրուած (Postulat) մնացած ողջամիտ ուղղութիւնը՝ հետեւեալ թուումներով կարելի է բնորոշել.

Ա. — Հոն, այդ երկու հատորներուն մէջ, քարոզուած է ճանչցուած ու ըմբռնուած Քրիստոսը եւ անոր աւետարանին իսկական բարոյականը, այսպէս Քրիստոնէական ուսուցումին տալով իրական եւ անփնտրաւոր արժեք մը:

Բ. — Հոն շահապետած է Գաղափարը, զերժ մարդկային աւանդապաշտ մոլար վարդապետութիւններու ստրկական եւ շահադէտ հետեւողականութենէ, ինչպէս նաեւ զիտնական նախապաշարումներու անպատշաճ երգիծանքներէ եւ ժխտումնամոլ միտումներէ, այսպէս դարաւոր անպտուղ սովորամոլութենէ մը ձերբազատելով կրօնի ուսումը:

Գ. — Հոն կայ համոզումի անկեղծ ու համոզիկ շեշտը, որ գործին կուտայ արդիւնաւոր եւ հարկադրիչ հեղինակութիւն մը:

Դ. — Հոն կը տիրապետէ՝ ընդհանրապէս եկեղեցիին եւ մասնաւորապէս Հայ եկեղեցիին ոգիւն, որ թոյլ կուտայ Սրբազանին քննադատել կրօնական կարգ մը կեղծիքներ ու սխալներ, յանուն երկչտութիւնով կամ տգիտութիւնով եւ կամ շահահանդուրութիւնով քողարկուած եւ հեղինակին խղճմտորէն անվերապահ անկեղծութիւնով պարզուած աւետարանական ճշմարտութեան, Հիմ բռնելով «էական»ն ու «կարեւոր»ը, անխախտ պահելով սեռն ու պարզ հաւատքի մը կենսական սկիզբը, նա շօշափած է նաեւ վարդապետական (doctrinal) եւ հրամանակարգական (dogmatique) խնդիրներ, չխորշելով գիտական լուսաբանութիւններէ՝ երբ հարկ է, այնչափ միայն՝ որչափ հասկանալի եւ կարեւոր է պատանի այն միտքերուն՝ որոնց համար պատրաստուած են այս երկու գործերը:

Ե. — Հոն կը տեսնուի ուշուշանող եւ քեշադրող նկատագիր մը, որ այդ հատորներուն կուտայ առաջնորդողի դեր մը ոչ միայն խեղահաս ուսանողութեան՝ այլ նաեւ կարգ մը ինքնակոչ կրօնաւարներու՝ որոնք կրօնքը Բրիտանիականներուն մէջ միայն կը սորվին երբ հարկը կը պահանջէ, աւանդելու համար զայն աշակերտներուն, առանց անոր ոգիւն եւ եակաւնի ըմբռնումին:

Վեցերորդաբար կարեւոր է յիշել նաեւ լեզուի ուղղութիւնն ու մարտութիւնը, որ աննախընթացօրէն առաւելակշիռ դիրք մը կ'ընծայեն Սրբազանին հեղինակութիւններուն՝ կրօնի ուսուցումին յատկացուած այս կարգի բոլոր աշխատութիւններուն մէջ:

Այս է իմ քննութեան արդիւնքը, զոր հաղորդելով Ձեր Բարձր Սրբազնութեան, իրրեւ նախագահի Կեդր. Կրօն. Ժողովի, փափաքելի եւ անհրաժեշտ կը գտնեմ որ Գեր. Տ. Մուշեղ Սրբազանի երկու հատոր այս գործերը, պատուաբեր հեղինակի արժանիքին եւ հայ հոգեւորականութեան, օր առաջ ծառայեն իրենց առաջադրած եւ Ազգ. Կեդր. Կրօն. Ժողովի կողմէ քաջալերութեան եւ գնահատութեան արժանի նուիրական նպատակին:

Մատչելով ի համբոյր Ս. Աջոյն Ամեն.

Ս. Պատրիարք Հօրդ
Մնամ ամենախոնարհ որդի
հիժ. անդամ Կրօն. Ժողովոյ

ԳԱՐԵԳԻՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

10 Փետրուար 1910, Սկիւտար

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Մեր Ազգային Վարժարաններու Կրթական-Ուսումնական Ժրագիրին մէջ Բրիտանիական ուսման մասնաւոր տեղ մը տրուած ըլլալով հանդերձ պէտք է խոստովանիլ, թէ անկա ցարդ պէտք եղածին պէս չ'աւանդուեցաւ մեր վարժարաններու աշակերտներուն, որոնք Հայ Առաքելական Ս. եկեղեցւոյ զաւակներ ըլլալով հանդերձ գոնէ որոշ չափով մը չ'կրցին ընտելանալ անոր բարոյականին եւ վարդապետութեանը, Կրօնքի ուսուցումը անուսնական մնաց, ու գտնուեցան նոյնիսկ վարժարաններ, որոնք յանուն մանկավարժութեան!!! իրենց ծրագիրէն արտարսեցին կրօնի ուսումը, եւ իրենց հակակրօն վերաբերումը արդարացնել փորձեցին կրօնի ուսումին համար դասատուի եւ դասագիրքի չ'գոյութիւնը պատրուակելով:

Ստոյգ է, թէ կրօնի ուսուցման համար ոչ դասատու ունեցանք ցարդ, եւ ոչ ալ դասագիրք:

Կարգ մը հեղինակներ մինչեւ հիմա **Քրիստոնէականի, եւ Ուսումն Կրօնի**ի անուններու տակ կարգ մը դասագիրքեր նետեցին մէջտեղ, ապահովաբար օգտակար ըլլալու եւ օգտուելու նպատակաւ: Բայց հակառակ հեղինակներուն առաջադրութեանը, չեմ կարծեր, թէ այդ դասագիրքերը պէտք եղածին չափ կրցին օգտակար ըլլալ մեր ուսանողութեան: Անոնցմէ ոմանց չոր ու ցամաք հասգամանքը, եւ ուրիշներուն մանկավարժական անունի տակ պարտկուած խառնակութիւնն ու անկապակցութիւնը, եւ մանաւանդ անոնց մէջ **Էակաւնի**ն եւ **Կարեւորի**ն պակասը, վերցուցած է անոնցմէ օգտակար ըլլալու կոչումը:

Մեր Ազգ. նախակրթարաններուն եւ երկրորդական վարժարաններուն բարձրագոյն կարգերուն կրօնի ուսուցման պէտքին գոհացում տալու նպատակաւ, ձեռնարկեցինք պատրաստել մեր **Քրիստոնէական Բարոյականը, եւ Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ Վարդապետութիւնը**, որոնցմէ իւրաքանչիւրը պատրաստուած է մէկ տարուան դասընթացքի համար:

Չենք ըսեր, թէ այս երկու հատորները անթերի եւ ամենակատարեալ գործեր եղած ըլլան: Համարձակութիւնը ունինք, գոնէ, յայտաբարելու, թէ բարդատմամբ ցարդ հրատարակուածներուն, ասոնք աւելի նպատակայարմար են Բրիտանիական Կրօնի, բարոյականի եւ

վարդապետութեան ուսուցումին, եւ Հայ Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ մասնայատուկ վարդապետութեան տեսակէտով, իրենց ընտրած մեթոտովը, պարունակած նիւթերուն դասաւորումովն ու ամփոփումովը, եւ պատմական-բաղդատական ուսումնասիրութեան սկզբունքին կիրարկումովը:

Մեր այս գործին մէջ խտացուցած ենք Քրիստոնէութեան այն **Վարդապետութիւնները**, որոնց գիտութիւնը անհրաժեշտ է ամէն քրիստոնէի, եւ **Խորհուրդները**, որոնցմէ մեծ մասը մեր ամենուս կեանքին հետ սերտ յարաբերութիւն ունի:

Վարդապետութիւններու եւ խորհուրդներու բացատրութեան մէջ մեզի մեկնակէտ ընտրած ենք Քրիստոնէութեան Աւետարանական եւ Առաքելական աւանդութիւնը, եւ հիմնուած ենք Հայ Ս. Եկեղեցւոյ ըմբռնումներուն վրայ, մատնանշելով օտար եկեղեցիներու տարբերութիւնները խօսուած նիւթերու մասին:

Եւ եթէ կրօնի ուսուցիչները յօժարութիւնը ունենային աւանդուելիք **Գիրքին** հետ վերաբերուիլ այնպէս, ինչպէս պարտաւոր է վերաբերուիլ պարկեշտ եւ հոգեւէր մէկը, այն հաւատքը ունինք, թէ մեր սոյն հատորներուն փրկարար արդիւնքը պիտի կրնանք ստանալ մեր վաղուան սերունդին հոգիներէն:

ՄՈՒՇԵՂ ԵՊԻՍԿՈՍՈՍ

13/26 Յունուար 1910, Աղեֆաանդրիա

ՔՐԻՍՏՈՆԷՍԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

1. Կրօնները՝ որոնք եկեղեցիով մը կը ներկայացուին, երեք մասեր կը պարունակեն իրենց մէջ. Ա. Բարոյակալը՝ որ նոյն կրօնքին կամ եկեղեցիին պատկանող մարդերու կամ ժողովուրդի անհատներուն իրարու հետ և երբեմն ալ Աստուծոյ հետ ունենալիք յարաբերութիւնները կը ցուցնէ. Բ. Վարդապետութիւն՝ որ իր ներկայացուցած եկեղեցիին կամ կրօնքին պատկանող անդամներուն ունենալիք հաւատքը կը սահմանէ և Գ. Պատմութիւնը՝ որ նոյն կրօնքին կամ եկեղեցիին հիմնադիրին և եկեղեցւոյ գոյութեան, կազմակերպութեան և վարչութեան յաջորդական ձեւերը կը նկարագրէ ու կը պատմէ: Աւանց մանրամասնութեան մտնելու, կրնանք ըսել թէ ամէն կրօն և եկեղեցի այս երեք տարբերէն միայն կը կազմուին:

2. Քրիստոնէական եկեղեցին ալ միւս եկեղեցիներու կամ կրօններու նման գրեթէ այդ երեք տարբերէն կը կազմուի: Քրիստոնէական Պատմութիւնը մեզի կը

հերկայացնէ իր աստուածային հիմնադիրին, անոր առաքեալներուն, եկեղեցւոյ հայրապետներուն և Քրիստոնէական եկեղեցւոյ իւրաքանչիւր դարու մէջ անցած կեանքին, ունեցած կռիւներուն, և անոր ամբողջ կրօնական կեանքին նկարագրութիւնը կ'ընէ մեզի: Քրիստոնէական վարդապետութիւնը մեզի կը սորվեցնէ այն հաւատքը՝ զոր պէտք է ունենայ Քրիստոնեան իր հոգեւոր փրկութիւնը կարենալ ձեռք բերելու համար: Քրիստոնէական Բարոյականը մեզի կը սորվեցնէ այն կեանքը՝ որուն սրբութիւնովն ու մաքրութիւնովը մենք զմեզ պիտի զանազանենք ոչ-Քրիստոնեայ ժողովուրդներու կեանքէն, մեզի կուտայ այն կանոնները՝ որոնցով պիտի կրնանք զմեզ զերծ պահել մեղքի և ապականութեան մոլորումներէն, և որ մեզի ցոյց կուտայ այն ճամբան՝ ուրիշ Քրիստոս քալեց և ուրիշ ամէն ճշմարիտ քրիստոնեայ պարտաւոր է քալել, աշխարհի խաղաղութիւնը և համերաշխութիւնը կարենալ պահպանելու համար:

3. Պէտք է ըսել թէ Քրիստոնէութիւնը տարբեր նկարագրով ազգերու և ժողովուրդներու քարոզուած ըլլալուն պատճառաւ, այդ ազգերը իրենց խորհելու, դատելու և ըմբռնելու կարողութեանը հետեւանքով կամ աւելի ճիշդ իրենց ցեղային նկարագրին ու խառնուածքին արդիւնքով դատապարտուած էին Քրիստոնէական ընդհանուր եկեղեցիին ծոցը կազմել մասնաւոր եկեղեցիներ՝ որոնք անոնց անուններովը կոչուիլ սկսան: Ինչպէս առաքեալներու ժամանակ գոյութիւն ունէին Հրեայ-Քրիստոնէական եկեղեցիներ (ինչպէս Երուսաղեմի, Անտիոքի և այլն) և Յունա-Քրիստոնէական եկեղեցիներ (ինչպէս Կորնթոսի, Եփեսոսի, Գաղատիոյ և այլն) նմանապէս առաքեալներէն ետքը այդ մանր բաժանումները հետզհետէ ձուլուելով Ե. դարէն սկսեալ սկսան աւելի մեծ հատուածներ ձեւացնել որոնց մէջէն ամենէն նշա-

նաւորներն են Արեւելքի մէջ Յունական կամ Օրթոսոքս եկեղեցին և Հայաստանեայց կամ Հայկական Ուղղափառ եկեղեցին և Արեւմուտքի մէջ Լատին կամ Կաթոլիկե եկեղեցին, որոնցմէ երեքն ալ Առաքեալական կը կոչուին առաքեալներուն կողմէն քարոզուած և հաստատուած ըլլալուն համար:

4. Եկեղեցիներու այս բաժանումը տեղի ունեցած է մէկ կողմէն ազգային-քաղաքական նկատումներով և միւս կողմէն եկեղեցւոյ վարդապետութիւններու մասին իրարու մէջ գոյութիւն ունեցող թիւրիմացութիւններու պատճառաւ: Ուրեմն պիտի կրնանք ըսել թէ եկեղեցիներու այս բաժանումը կրօնական տեսակէտով պարզապէս յառաջ եկած է վարդապետութեան մասին կազմուած ներհակ ըմբռնումներէ, որոնք հակառակ ի սկզբան անընչան ըլլալուն, հետզհետէ անհամեմատ կարեւորութիւններ ստացան և եթէ ոչ բոլորովին անկարելի գոնէ դժուարին ըրին եկեղեցիներու տիեզերական միութիւնը: Քանի որ եկեղեցական այս բաժանումները գոյութիւն ունին, սոյն վարդապետութեան դասը աւանդած միջոցնիս Հայ Սուրբ Եկեղեցւոյ վարդապետական ըմբռնումը կամ հաւատքը հիմ ունենալով պիտի ջանանք միեւնոյն ժամանակ ամփոփ կերպով ցոյց տալ այն տարբերութիւնները՝ որոնք գոյութիւն ունին այսօր այդ բաժանեալ եկեղեցիներուն մէջ:

5. Քրիստոնէական Ուղղափառ Եկեղեցւոյ հիմնական վարդապետութիւնները զբեթէ ամբողջովին ամփոփուած են այն Հաւատոյ Հանգանակին մէջ՝ որ խրմբագրուեցաւ և իր վերջնական ձեւը առաւ երեք տիեզերական ժողովներու մէջ, (այսինքն՝ Նիկիոյ, Կ. Պոլսոյ և Եփեսոսի): Այդ Հանգանակը գիտնալ պարտաւոր է ամէն Քրիստոնեայ որպէս զի կարող ըլլայ իր Քրիստոնէական Հաւատքին տէրը դառնալ և անոր համեմատ ապրիլ իր

կեանքին մէջ: Այդ պատճառաւ է որ մեր Հայ Եկեղեցին ամէն առաւօտեան ժամերգութեան կը կրկնէ այդ Հանգանակը հետեւեալ կերպով.

«Հաւատամք ի մի Աստուած, ի Հայրն Ամենակալ,

յարարին երկնի և երկրի, երեւելեաց և աներեւութից: «Եւ ի մի Տէր Յիսուս Քրիստոս յՈրդին Աստուծոյ, ծնեալն յԱստուծոյ Հօրէ, միածին՝ այսինքն յեութենէ Հօր: Աստուած յԱստուծոյ, Լոյս ՚ի լուսոյ, Աստուած ճշմարիտ յԱստուծոյ ճշմարտէ, ծնունդ և ոչ արարած: Նոյն ինքն ի բնութենէ Հօր որով ամենայն ինչ եղև յերկինս և ի վերայ երկրի, երեւելիք և աներեւոյթք: Որ յաղագս մօր մարդկան և վասն մերոյ փրկութեան իջեալ յերկնից, մարմնացաւ, մարդացաւ, ծնաւ կատարելապէս ՚ի Մարեմայ Սրբոյ կուսէն Հոգւովն Սրբով: Որով էառ մարմին, հոգի և միտ, և զամենայն որ ինչ է ՚ի մարդ, ճշմարտապէս և ոչ կարծեօք: Չարչարեալ, խաչեալ, թաղեալ, յերրորդ աւուր յարուցեալ, ելեալ ի յերկինս նովին մարմնովն նստաւ ընդ աջմէ Հօր: Գալոց է նովին մարմնովն և փառօք Հօր ՚ի դատել զկենդանիս և զմեռեալս, որոյ թագաւորութեանն ոչ գոյ վախճան: Հաւատամք և ՚ի Սուրբ Հոգին յանդն և ՚ի կատարեալն, որ խօսեցաւ յորէնս և ի մարգարէս և յաւետարանս: Որ էջն ՚ի Յորդանան, քարոզեաց յառաքեալսն և բնակեցաւ ՚ի սուրբան:

Հաւատամք և ի մի միայն ընդհանրական և առաքելական Ս. Եկեղեցի. ի մի մկրտութիւն, յապաշխարութիւն, ՚ի քաւութիւն, և ի թողութիւն մեղաց, ի յարութիւն մեռելոց, ի դատաստանն յաւիտենից հոգւոց և մարմնոց, յարքայութիւնն երկնից, և ՚ի կեանս յաւիտենականս:

ՔՐԻՍՏՈՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

6. Վերոյիշեալ Հաւատամքէն կը տեսնուի թէ անոր պարունակած վարդապետական առաջին սկզբունքն է Աստուածային Երրորդութեան վարդապետութիւնը: Այս պատճառաւ է որ Քրիստոնէական վարդապետութեան մասին խօսող գիրքերէն շատերը Երրորդութեան մասին խօսելով կը սկսին: Բայց որովհետև առանց կանխաւ աշակերտին հասկցնելու Երրորդութեան երեք անձնաւորութիւններուն առանձին առանձին ունեցած վիճակները, յատկութիւնները, Երրորդութեան մասին խօսելը դժուարըմբռնելի պիտի ըլլար, անոր համար մենք յարմար տեսանք խօսիլ նախ և առաջ Աստուածային Երրորդութեան երեք անձնաւորութիւններէն մէկուն՝ Քրիստոսի նկատմամբ՝ որ մեզի ամենէն աւելի ծանօթն է. այսպէսով ծանօթէն անձանօթին և որոշէն անորոշին բարձրանալու համար: Հետեւաբար այս գլխուն տակ պիտի խօսինք նախ Քրիստոսի և անոր մարդկութեանը նկատմամբ, որուն նպատակն է մարդկային փրկագործութիւնը և վերածնութիւնը:

3. Արդէն մենք վերը տեսանք թէ Նիկիոյ հանգանակին երկրորդ և ուրիշ հատուածներ նուիրուած են Քրիստոսի այսինքն Աստուծոյ որդիին, որ մարդ եղաւ կամ մարմնացաւ այսինքն մարմին առաւ, աշխարհքը նորոգելու և ամբողջ մարդկութիւնը գնելու իր անձին պատարագովը կամ զոհաբերութեամբը: Մենք հոս Քրիստոսի մարդեղութեան պատմութիւնը չպիտի ընենք, որովհետև նոր ուխտի պատմութեան մէջ արդէն առանգուած է անիկա: Մենք հոս Քրիստոսի նկատմամբ պիտի

խօսինք վարդապետական, այսինքն հաւատքի տեսակէտով միայն:

8. Աւետարաններու և մարգարէութեանց ըմբռնումով խնդիրը քննած ժամանակնիս կը կազմենք սա համոզումը. Աստուած ունի միածին Որդի մը՝ որ իր բանն, խօսն է, իր յաւիտենական նկարագիրը, որ իրմէն ծնած է՝ երբ տակաւին ժամանակ գոյութիւն չունէր և երբ դարեր տակաւին ծագում առած չէին: Որովհետեւ Աստուած կոչուած է նաև յաւիտենական սկիզբը, հետեւաբար անկէ ծնող կամ աւելի ճիշդը ծագող բանը կոչուած է յաւիտենական ծագում:

Անոր համար Հաւատամքին մէջ ըսուած է «Աստուած յԱստուծոյ, լոյս ի լուսոյ, Աստուած ճշմարիտ յԱստուծոյ ճշմարտէ, ծնունդ և ոչ արարած» Հաւատամքի այս կտորէն որոշ կերպով կը հասկցուի թէ Որդին կամ Բանն Աստուծոյ հաւասար և համագոյ եղած է Աստուծոյ պարզապէս իրմէն ծագած ըլլալուն համար:

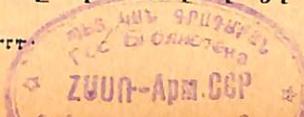
9. Որդին կամ Քրիստոս երկինքէն իջաւ, այսինքն անտեսանելի աշխարհքէն տեսանելի կամ երկրաւոր աշխարհքը եկաւ, մեղքերով ապականուած մարդկութիւնը վերանորոգելու և փրկելու համար: Եւ եկաւ իր Աստուածային անձնաւորութեամբը բնակելու մարդկային մարմնոյն մէջ, որով ծառայի կերպարանք հագաւ և իբրև Փրկիչ առաւ Յիսուս անունը (որովհետև Յիսուս՝ Փրկիչ կը նշանակէ) և իբրև Աստուծոյ օժեպը Քրիստոս յորջորջուելով (որովհետև Քրիստոս՝ օժեպ կը նշանակէ) եկաւ կենակցել մարդերու հետ՝ աշխարհի նորագութեան իր պաշտօնը կատարելու համար: Կատարեալ մարդ և կատարեալ Աստուած՝ իր մէջ գոյութիւն ունեցող մարդկային բնութիւնն ու մարդկային կամքը հպատակեցուց իր Աստուածային բնութեան ու կամքին, իր պաշտօնին մէջ ըստ ամենայնի կարենալ յաջողելու հա-

մար: Միւս մարդերէ իր ունեցած տարբերութիւնը սա էր որ մեղքէն զերծ մնաց ինքը, հակառակ իր մարդկային բոլոր տկարութիւններուն:

10. Քրիստոնէութեան առաջին դարերէն սկսեալ գտնուեցան մարդիկ որոնք Քրիստոսի աստուածութիւնը ուրանալով ուղեցին անոր մէջ տեսնել աղնուացած մաքրուած ու տիպար մարդը: Արիոս ատոնց բոլոր դաղափարները ամփոփեց և յետոյ Քրիստոսի աստուածութիւնը ուրացողներուն պարագլուխը հանդիսացաւ և ասոր համար Ս. Կոյս Մարիամին համար կ'ըսէր Քրիստոսածին և ոչ թէ Աստուածածին: Քրիստոնէական ընդհանուր եկեղեցին թէպէտ նշովքով հերքեց Քրիստոսի աստուածութիւնը ուրացող այդ հերետիկոսութիւնները, բայց տակաւին գտնուեցան մարդիկ՝ որոնք յամառ մնացին իրենց այդ վարդապետութեանը մէջ, և այսօր կան Բողոքական եկեղեցիներ ալ որոնք Արիոսի նոյն վարդապետութիւնը ունին և այնպէս կը հաւատան թէ Քրիստոս Աստուած չէր, այլ պարզապէս մարդ մը՝ որուն բացառիկ յատկութիւններ չնորհած է Աստուած: Հայկական Ս. եկեղեցին պահած է իր նախնեաց հաւատքը՝ որ աւետարանի հաւատքն է միեւնոյն ժամանակ: Երբ աւետարանին մէջ որոշ կերպով գրուած է թէ, «ի սկզբանէ էր Բանն, և Բանն էր առ Աստուած և Աստուած էր Բանն... և Բանն մարմին եղեւ և բնակեաց 'ի մեզ':»

(Յովհ. Ա. 1-14) — Ես և Հայր իմ մի եմք (Յովհ. Ժ. 30): Որ ետեան զիս, ետես զՀայրն... ես 'ի Հայր և Հայր յիս է. (Յովհ. Ժ. 9-11) Այլեւս աւետարանի հաւատացողի մեր հանգամանքով չենք կրնար տարակուսիլ Յիսուսի Աստուածութեան և Հօր Աստուծոյ հետ անոր համագոյութեանը մասին: Քրիստոնէական բոլոր եկեղեցիները միեւնոյն հաւատքը ունին Յիսուսի և անոր Մարդեղութեանը նկատմամբ. բաց ի կարգ մը բողոքա-

Բ. 58129

կան յարանուանութիւններէ, որոնք հակառակ հին բողոքականութեան դաւանանքին, Արիոսեանց ու Սոկրիսեանց նման կ'ուրանան Քրիստոսի Աստուածութիւնը, ինչպէս վերև ըսինք:

Փ Ր Կ Ա Գ Ո Ր Ծ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

11. Քրիստոս իր նպատակին, այսինքն մարդկային վերանորոգութեան և հոգեւոր փրկութեան կարենալ հասնելու համար, ուղեց նախ իր մէջ բնակող մարդկային բնութիւնը սպաննելով մեռցնել իր ՄՍՐԴը կամ մարդկութիւնը, յետոյ զանի իրեն հետ յարուցեալ և նոր կեանքով մը կարենալ ապրեցնելու համար: Ահա այս պատճառով անիկա խաչուեցաւ, մեռաւ, չարագործներու սահմանուած մահով մը և ինք որ իր վրայ առած էր մարդկային բոլոր մեղքերը զանոնք ալ մեռցուց իրեն հետ և զնեց մարդկութիւնը և զանոնք յախտնական կեանքով մը օժտեց: Ահա այս պատճառով Քրիստոս եղաւ մեր միակ փրկիչը՝ որուն արիւնով մենք զնուեցանք: Որպէս զի այդ հոգեւոր փրկութեան մենք մասնակցինք, պէտք է որ նախ ունենանք ճշմարիտ և անկեղծ հաւատք մը դէպի Յիսուսի անձը և անոր փրկագործութիւնը և այդ հաւատքով պէտք է միանանք անոր հետ: Զմեզ Յիսուսին միացնող հաւատքն է որ զմեզ պիտի արժանացնէ փրկութեան այդ ձրի շնորհին և մեզ պիտի դրդէ կատարելու Աստուծոյ պատուիրանները և զմեզ առաքինութեան ճամբուն մէջ պիտի դնէ:

12. Ըսինք թէ Քրիստոսի աշխարհ բերած հոգեւոր փրկութիւնը ձրի շնորհ մըն է Աստուծոյ կողմէն մարդկութեան պարգեւուած: Կուզեմ ձեզի հասկցնել

թէ ինչ է ԾՆՈՐՀՔը: Սովորական խօսակցութեան մէջ շնորհի բնութիւնը կ'իմանանք որ և իցէ բարերարութիւն որ մէկուն կողմէն առանց ու է փոխարինութեան տեղի կ'ունենայ: Այսպէս շնորհեղ բնութիւնը կ'իմանանք մեր ունեցածէն ու է բան տրամադրելի ընել ուրիշին, առանց փոխարինութեան սպասելու: Կրօնական լեզուի մէջ, ԾՆՈՐՀՔ բառը իր սովորական նշանակութիւնը պահելով հանդերձ աւելի վեհ ու աւելի վսեմ նշանակութիւն մը կ'առնու և ընդհանրապէս կը նշանակէ Աստուծոյ կողմէն մարդուն տրուած ձրի պարգեւները, այս իմաստով ամբողջ տիեզերք շնորհի մըն է Աստուծոյ կողմէն ստեղծուած: Սակայն Քրիստոնէական ըմբռնումին մէջ շնորհի բառը աւելի մասնաւոր իմաստ մը կ'առնու ու կը նշանակէ այն գերբնական ու հոգեւոր պարգեւները զոր Աստուած մարդուն կուտայ առանց անոր անարժանութեանը նայելու, պարզապէս անոր փրկութիւնը և յաւիտենական երանութիւնը ապահովելու համար: Այս պատճառաւ է որ երբ կը տեսնենք Քրիստոնէական առաքինութիւններով զարդարուած մէկը, անոր կուտանք շնորհալի անունը և այդ բառով այն մարդուն մէջ Քրիստոնէական մաքուր կեանքի մը գոյութիւնը հաստատած կ'ըլլանք: Չենք կրնար ըսել թէ ամէն մարդ իր ամբողջ կեանքին մէջ կարող եղած ըլլայ այդ շնորհները պահպանել. քանի՛նք կան որոնք չեն ձանչցած իրենց տրուած շնորհներուն արժէքը և զանոնք իրենցմէ հեռացուցած են անկարգ կեանքի մը ապականութիւններով: Այսու հանդերձ չկայ մարդ մը որ իրապէս Քրիստոնէայ եղած ըլլայ և չունենայ վայրկեաններ իր կեանքին մէջ՝ ուր այդ շնորհներու տպաւորութեան տակ ընկճուած ինքնիրեն չհարցունէ թէ ինչ էր ինքը, թէ ինչ էր իր հոգիին վիճակը, թէ ինչ պիտի ըլլայ իր վախճանը. խղճի այդ զարթումին ժամանակն է որ մարդ կ'ըմբռնէ իրեն տրու-

ուած շնորհքին քաղցրութիւնը և զանիկա կորանցուցած ըլլալուն դառնութիւնները: Թէ ինչպէս մարդ կրնայ այդ կորսնցուցած շնորհքներուն նորէն տիրանալ, այդ մասին ետքը պիտի խօսինք:

13. Ըսինք թէ մեղքերու մէջ ապականուած և Աստուծմէն հեռացած մարդկութեան հոգեւոր փրկութիւնը Բրիստոս միայն բերաւ աշխարհք և իբրև ձրի շնորհք զանի պարգեւեց մարդկութեան: Մարդկային ամէն անհատ այնքան ապականուած էր և Աստուծոյ պատկերը այնքան եղծուած էր ամբողջ մարդկութեան վրայէն որ այդ մարդկութեան և ոչ մէկ անդամ պիտի կրնար իբրև միջնորդ ծառայել այդ ձրի շնորհքին, ինչպէս մարդկութիւնը Աստուծոյ հետ հաշտեցնելու համար: Յանցաւոր մը յանցաւորին 'ի նպաստ և կամ ոճրագործ մը ոճրագործին համար չի կրնար Աստուծոյ առջև միջնորդել: Այս հաւատքը այնքան հաստատուն տեղ մը բռնած էր ամբողջ մարդկութեան մէջ, որ նոյն իսկ հեթանոսներէն մարդիկ սա համոզումը և հաւատքը ունէին թէ երկնային ոգի մը պիտի գար իբրև միջնորդ մարդկութիւնը Աստուծոյ հետ հաշտեցնելու, և զանիկա փրկելու համար: Այս հաւատքին իբրև արդիւնք Աթենացիք «ԱՆԾԱՆՅՈՒԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ» բազին մը կանգնած էին իբրև խորհրդանշան իրենց ապագայ փրկութեան յոյսերուն. և երբ Պօղոս Առաքեալ Աթէնք գնաց Բրիստոսնութիւնը քարոզելու, տեսնելով իրենց ապագայ փրկութեան յոյսերուն խորհրդանշանը եղող Անծանօթին Աստուծոյ այդ բազինը, անոնց ըսաւ. «Գուք այդ ԱՆԾԱՆՅՈՒ ԱՍՏՈՒԾՈՅ չճանչնալով կը պաշտէք, ես նոյնը ձեզի կը քարոզեմ: (Գործ. Առաք. ԺԷ. 23): Եզրիպտացիք նորէն այդ հաւատքին արդիւնքով ունէին «Փրկիչ մարդկան» չաստուածը որուն պաշտօն կը մատուցանէին: Ազանտինաւեան դիցաբանութիւնը նոյն համոզումով կը

հաւատար «ԳԵՐՍՒԳՈՅՆ ԷՍԿԻ ՄԸ ՄԻԱԾԻՆ ՈՐԴԻԻՆ» որ իրենց հաւատքով մարդոց և Աստուծոյ միջնորդը պիտի ըլլար և պիտի ջախջախէր մեծ վիշապին գլուխը: Արդէն գիտենք թէ Մովսիսականութեան մէջ Փրկիչին գալստեան հաւատքը ամենէն զօրաւորը եղած էր և մարգարէներու թուղթերը անոր գալստեան մասին կատարուած գուշակութիւններով լեցուն են՝ միայն թէ հեթանոսութեան մէջ Փրկիչի գալստեան աւանդութիւնները չկրցան իրենց որոշ հանգամանքը պահել և շատ չփոթ կերպով կը ներկայանան մեզի: Աւելորդ կը սեպենք այս մասին պատմութեան մէջ տեսնուած բոլոր վկայութիւնները միառմի թուել: Միայն անոնցմէ հաս մը իբրև օրինակ հոս դնենք. Տակիրտոս, Հռովմայեցի պատմիչը, նախկին դարերու քրմական յիշատակարաններուն ակնարկելով կ'ըսէ. «Բուրմբու հին գրուածքներուն ըսածին նայելով նոյն ատենները Արեւելք նոր զօրութիւն մը պիտի հագնի և թէ Հրէաստանէն մէկը պիտի ելլէ, և աշխարհի պիտի տիրէ:» Նմանապէս Սուէտոն կը գրէ. «Բոլոր Արեւելքի մէջ հաստատուն կարծիք մը տարածուած կայ: Գուշակները որոշած են թէ նոյն ժամանակները Հրէաստանէն մէկը պիտի ելլէ որ տիեզերական թագաւորութիւն պիտի ունենայ:» Ինչպէս կը տեսնուի հեթանոսական այս ըմբռնումներուն մէջ թէպէտ սա համոզումը կայ թէ Հրէաստանէն պիտի ծնի մէկը, բայց աւանդութիւնները այնքան չփոթուած են որ անոնցմէ և ոչ մէկը կրնայ ըմբռնել թէ Բրիստոսի հիմնելիք «Տիեզերական թագաւորութիւնը» հոգեւոր սահմանի մը մէջ միայն տեղի պիտի ունենար, ինչպէս յետոյ Բրիստոսինքը յայտարարեց թէ «Իմ թագաւորութիւնս այս աշխարհէն չէ:» (Յովհ. ԺԸ. 36):

14. Ինչպէս ըսինք Հրեաներուն մէջ միայն կարելի եղածին չափ որոշ կերպով պահպանուած էր Փրկի-

չին գալստեան ակնկալութեան յոյսը և անոր վերաբերեալ վարդապետութիւնները : Այդ մարգարէութիւններուն մէջ որոշ կերպով կը տեսնուի թէ Հրեաները ինչ ընդունելութիւն պիտի ընէին այդ երկնաւոր առաքեալին, թէ ինչ պիտի ըլլար անոր կեանքը երկրի վրայ և թէ ինչ վախճան պիտի ունենայ անիկա : Աւելորդ է ըսել թէ ինչ որ գուշակուած էր մարգարէներուն կողմէն ամէնքն ալ կատարուեցան Քրիստոսի անձին վրայ : Եւ որովհետեւ Քրիստոս եղաւ մարդկութեան հոգեւոր փրկութեան և անոր բարոյական բարձրացման միակ միջնորդը և որովհետեւ ինքն եղաւ աշխարհի վրայ կրօնական յեղաշրջութեան ազնուացնող գաղափարին ներմուծողը՝ իրաւամբ պիտի կրնանք ըսել որ թէ՛ հին հեթանոսական և հրէական ակնկալութիւններու հետեւանքով և թէ՛ իր կատարած մեծ գործին արդիւնքով Քրիստոս եղաւ աշխարհի կրօնական ըմբռնումներուն կեդրոնը կամ կորիզը : Եւ իբրև այդ, պիտի կրնանք ըսել թէ Քրիստոնէութիւնը իբրև Աստուծոյ կողմէն յայտնուած կրօնք ուրիշ բան չէ եթէ ոչ աշխարհի կրօններու ընդհանրապէս և Մովսիսականութեան մասնաւորապէս լաւ ըմբռնուած, լաւ բացայայտուած և աւելի մարդկայնացած ու աստուածայնացած ձեւը :

15. Սովորական մանկանացուներու համար գերեզմանը հանգրուան մըն է ուր ընդհանրապէս կանգ կ'առնու մարդկային կեանքը, մարդկային պատմութիւնը, մարդկային գործերը և գերեզմանը մեծ վերջակէտը կ'ըլլայ մարդկային բոլոր գործառնութիւններուն : Հասարակ մանկանացուներու կեանքին սահմանուած այս վերջաւորութիւնը անշուշտ չպիտի կրնար փակել մեր երկնաւոր վարդապետին կամ աստուածային միջնորդին կեանքին ալ պատմութիւնը : Անիկա պէտք էր որ անմասն մնար այն սկզբունքներուն նման, զորս աշխարհի

քարոզեց և այն հոգիներուն նման, որոնց երջանիկ անմահութիւնը պատրաստեց : Եւ Աստուած իր միածինին համար սահմանած էր յարութիւն մը որ տեղի պիտի ունենար իր թաղումէն քառասուն ժամ վերջը, կամ սովորական բառով իր մահուանէն երեք օր վերջը : Եւ յարուցեալ Քրիստոսը եղաւ որ կրցաւ կազմակերպել քրիստոնէութիւնը և Եկեղեցին, որոնք առանց յարուցեալ Քրիստոսին ոչ հիմ պիտի ունենային և ոչ կազմակերպութիւն : Չենք գիտեր թէ Քրիստոս ինչ մարմինով յարութիւն առաւ. որչափ որ այս մասին տարբեր խորհուրդներ ալ կը գտնուին՝ բայց սա ստոյգ է թէ քանի որ Աւետարանի պատմութեան համաձայն աշակերտները նորէն անոր շուրջը կը հաւաքուին զանիկա ճանչնալով և անոր վիրաւոր մարմինը շօշափելով, Քրիստոս յարութիւն առած էր գրեթէ ճիշտ այն մարմինով որով խաչուած ու թաղուած էր : Իր քառասորեայ կեանքէն վերջ յարուցեալ Քրիստոս նորէն թողուց այս տեսնելի աշխարհը և երկինք համբարձաւ մտնելու համար անբեւոյթ աշխարհը՝ ուր մարմնացեալ Բանը նստաւ ընդ աջմէջ Հօր որուն հետ էութեամբ միացած է : Եկեղեցին կը հաւատայ թէ Քրիստոս նորէն պիտի գայ աշխարհ, դատելու մարդերը, վարձատրելու բարիները, և չարերը պատժելու համար երբ այլեւս աշխարհ իր վախճանին հասած պիտի ըլլայ :

16. Ինչպէս վերը ըսինք Քրիստոսի կատարած փրկագործութիւնը, արդիւնք էր Աստուածային ճրէշտորհին : Այս վարդապետութիւնը որ հին առաքելական եկեղեցւոյ դաւանանքը եղաւ, դժբախդաբար կարգ մը եկեղեցիներու կողմէ տեղի ունեցած վերջամուտ կամայական յաւելումներով խանգարուեցաւ և ընդհանուր եկեղեցւոյ մէջ կարգ մը վիճաբանութիւններու տեղի տուաւ : Հռովմէական Եկեղեցին որ միշտ սուտ ու

սխալ վարդապետութիւններով քրիստոնէութիւնը խճողելու և քմահաճ տնօրինութիւններով քրիստոնէութեան ուղիղ վարդապետութիւնը կործանելու տեսակ մը ջանք ունեցած է, փրկագործութեան վարդապետութեան մէջ ալ կարգ մը վերջամուտ յաւելումներ ըրաւ, և այսպէս սով հեռացաւ բուն իսկ քրիստոնէական վարդապետութենէն: Այդ պապականներուն համար պապի մը կոնգրակը շատ աւելի արժէք ունի քան թէ բուն իսկ Աւետարանը: Փրկագործութեան վարդապետութեան մէջ կաթոլիկներու կողմէ մտցուած սխալ վարդապետութիւններն են. 1. Առաջին շնորհիք մեկ մեր արդիւնքով կը վաստկուի: Կաթոլիկներուն այս սկզբունքը բոլորովին կը հակասէ Աստուծոյ կողմէն տրուած շնորհքին, երբ մանաւանդ մենք գիտենք թէ անիկա ձրի է և ուրիշ գործի փոխարէն չէ որ մեզի կը տրուի: 2. Կաթոլիկ եկեղեցին կ'ընդունի թէ մարդկային փրկագործութեան մէջ, սուրբերը լիակատար արդիւնք ունին, թէ այդ արդիւնքներով հոգեւոր գանձ մը կազմուած է, և թէ այդ գանձին մատակարարութիւնը պապին տրամադրութեան տակ կը գտնուի և թէ պապը ուղածին պէս կրնայ դանիկա ողջերուն և մեռելներուն շնորհել ներողութիւններուն(*) (Indulgence) միջոցաւ: Սուրբերու մասին կազմուած այս վարդապետութիւնը բոլորովին հակաքրիստոնէական վարդապետութիւն մըն է: Պէտք է գիտնալ թէ մարդ ինչ որ ալ եղած ըլլայ անձնական արդիւնք չունի Աստուծոյ առջև: Գոյութիւն ունեցող արդիւնքը Քրիստոսինն է միայն և Քրիստոսով մեզի եղած ու մեզի տրուած այդ արդիւնքին շնորհիւն է որ մենք կրնանք փրկուիլ: Պապերուն բաշխած ներողութիւնները ինչ գնով որ ալ ըլլան պարզապէս չահա-

(*) Ներողութիւններու մասին, տես 73րդ յօդուածը:

ինդրական խարդախութիւններ են կրօնքի անունով գործուած: Ստոյգ է որ արեւելեան առաքելական եկեղեցիներէն մեր սուրբ եկեղեցին ալ սուրբերու մասնաւոր յարգանք մը կ'ընծայէ, բայց այդ յարգանքը իրեն սովորական ձեւէն անդին չանցնիր և եկեղեցին պաշտօնապէս անոնց վրայ անձնական արդիւնք չի տեսներ ընաւ: Զանոնք կը յարգէ ու կը պատուէ միայն անոր համար որ անոնք իրենց կեանքը և իրենց արիւնը տրուած են քրիստոնէական դատին յաջողութեանը համար: Եւ եթէ երբեք մեր եկեղեցիին պաշտօնական դաւանանքէն դուրս մեր ժողովուրդէն ոմանք իրենց ազէտ միամտութեամբ սուրբերուն վրայ արտակարգ կամ աստուածային զօրութիւն մը տեսնել կ'ուզեն, ատոր պատասխանատուութիւնը մեր եկեղեցիին վրայ չի ծանրանար, այլ պարզապէս կաթոլիկ եկեղեցիին յոռի ազդեցութեանը վրայ: 3. Կաթոլիկ եկեղեցին կ'ընդունի թէ Ս. Կոյս Մարիամ անարատ յղութեամբ ծնած է, թէ անիկա Քրիստոսի հետ գործակից եղաւ մեր փրկութեանը համար, թէ միջնորդ եղաւ Աստուծոյ առջև Քրիստոսի նման և թէ Ամենասուրբ Երրորդութեան պսակն է: Այս մասին կաթոլիկ եկեղեցիին կազմած մոլար վարդապետութիւնը ոչ միայն կը հակասէ Աւետարանի վարդապետութեան, այլ և կը նուազեցնէ Աւետարանով մեզի քարոզուած Քրիստոսի փրկագործութեան կարեւորութիւնը: Արեւելեան եկեղեցիները, ինչպէս նաև մեր Ս. եկեղեցին, Մարիամի անարատ յղութեան այդ պապական ցնորքը կը մերժեն բոլորովին և Քրիստոսի բազդատմամբ Մարիամին երկրորդական գրեթէ աննշան տեղ մը կուտան քրիստոնէական տնտեսութեան մէջ: Եւ արդէն ասկէ աւելի քրիստոնէական և տրամաբանական ընթացք կարելի չէր ունենալ, քանի որ մենք դարերու փորձառութեամբ գիտենք թէ կա-

Թողիկ եկեղեցին Մարիամի մասին իր կազմած սխալ վարդապետութիւններու ծայրայեղութիւններով աւելի Մարիամապաշտ եղած է քան Աստուածապաշտ: Եւ եթէ անոնց ալօթագիրքերը բանանք, պիտի տեսնենք թէ միմիայն Աստուծոյ ուղղուելիք աղօթքները Մարիամին և իրենց գլխաւոր սուրբերուն ուղղուած են: Փրկագործութեան վարդապետութեան մասին Անկլիքան և Բողոքական Եկեղեցիները մեծ տարբերութիւն մը չունին գրեթէ մեր և արեւելեան եկեղեցիներուն հետ, և եթէ երբեք անոնց աստուածաբաններէն ոմանք հաւատքով արդարանալու վրայ քիչ մը չատ պնդած են, ատոր պատճառն ալ սրբապետ սա է որ կաթողիկ եկեղեցիին քարոզած գործքով արդարանալու ծայրայեղութիւնը զիրենք հակառակ ծայրայեղութեան մղած է:

ՍՈՒՐԲ ՀՈԳԻՆ

13. Սուրբ Հոգին քրիստոնէական վարդապետութեան մէջ շատ կարեւոր տեղ մը կը բռնէ, ոչ միայն անոր համար որ Երրորդութեան մէկ անձնաւորութիւնն է ինքը, այլ և անոր համար որ ինքն է այն միջոցը՝ որով մեզի շնորհ կը տրուի և ընդհանուր հաւատք մըն է թէ մարդուս կեանքը բարիին ու չարին միջև շարունակական կռիւ մըն է, և աշխարհի ընդհանուր փորձառութիւնը անհերքելի կերպով ցոյց տուած է թէ մարդուս բնութիւնը, իր խառնուածքին բնական բերմամբ հակամէտ է գայթեղու դէպի չարին կողմը: Այդ պատճառաւ է որ Աստուած իր Ս. Հոգին կը զրկէ մարդուս, իբրև աստուածային օժանդակ մը անոր, որպէսզի մարդ

կարող ըլլայ յաղթող հանդիսանալ իր կեանքի կռուին մէջ և ինքզինքը արժանացնէ աստուածային փառքին: Մարդուս մէջ երեւան եկող հոգիին այս ազդեցութիւնն է որ Շնորհի կը կոչուի, որովհետև Աստուծոյ կողմէն եղած այդ օգնութիւնը կամ օժանդակութիւնը ձրի պարզե մըն է միայն, որուն արժանանալու համար մարդ անձնական արդիւնք մը կամ արժանաւորութիւն մը չունի բնաւ: Ահա այս պատճառաւ պիտի կրնանք ըսել թէ Հոգին է մեզ կենդանացնողը և ինքն է որ մեզմով կը յաղթէ աշխարհի փորձութիւններուն:

18. Հոգին Սուրբ իբրև Շնորհաց աղբիւր և իբրև պատճառ մեր կենդանութեան, Երրորդութեան մէջ մին է աստուածային երեք անձերէն և Որդիին կամ Քրիստոսի ու Հօր Աստուծոյ հետ կը կազմէ Երրորդութիւնը: Քրիստոս կամ Որդին աշխարհ եկաւ ծնունդով, իսկ Հոգին աշխարհ զրկուեցաւ քիստմով: Սուրբ Հոգիին առանձին անձնաւորութիւն մը ըլլալուն բաւական իրական ապացոյցներ կան Աւետարանին մէջ, բուն իսկ Քրիստոսի կողմէն արտասանուած: Օրինակի համար երբ Քրիստոս իր ախուր աշակերաններուն ուզզելով խօսքը կ'ըսէր. «Ես պիտի ազաչեմ Հօրը և անիկա ուրիշ մխիթարիչ պիտի զրկէ ձեզի որ ձեզի հետ պիտի բնակի. (այսինքն) ճշմարտութեան հոգին զոր Հայրը իմ անունովս պիտի զրկէ, Անիկա պիտի սորվեցնէ ձեզի ամէն բան: Երբ որ մխիթարիչը գայ, անիկա պիտի վկայէ իմ մասիս: Մինչև որ ես չեմ թամ, մխիթարիչ չպիտի գայ ձեզ և եթէ երթամ զանիկա ձեզի պիտի զրկեմ, որ ձեզ պիտի առաջնորդէ ամենայն ճշմարտութեամբ. (Յովհ. Ժ. 9. 15—26, ԺԵ. 26, ԺԶ. 7—13): Քրիստոսի այս և այսպիսի խօսքերը որոշ կերպով կը ցուցնեն թէ Ս. Հոգին կամ մխիթարիչը (Paraclete) իրմէ զատ ուրիշ անձնաւորութիւն մըն է որ կը զրկուի կամ պիտի զրկուի

մարդերը զօրացնելու աշխարհը յանդիմանելու և քրիստոնեաներն ու քրիստոնէութիւն առաջնորդելու համար :

19. Նախորդ հատուածին մէջ ըսինք թէ Հոգին աշխարհ զրկուեցաւ Աստուծոմէ բխումով կամ բխելով : Թէ ի՛նչ է ծնունդին և բխումին տարբերութիւնը բաւական դժուար է բացատրել, մանաւանդ աշակերտներու կարենալ հասկցնելու համար : Արդէն մինչև հիմակ տրուած բացատրութիւններն ալ երբեք չեն կրցած գոհացնել մարդկային միտքը որ նիւթին օրէնքէն չըջապատուած աննիւթը ըմբռնելու կարողութենէն զուրկ կը գտնուի : Եկեղեցւոյ հայրերն ալ չեն կրցած որոշ բան մը ըսել այս մասին և միշտ խուսափած են իրենց չկրցած ըմբռնածը բացատրելէ : Միայն ծնունդին ու բխումին մէջ եղած տարբերութիւնը աղօտ կերպով բացատրած ըլլալու փորձը ըրած են ցուցնելով մարդուս մէջ գաղափարին ծնունդը և խօսքին արտաբերումը որոնք թէպէտ միեւնոյն խորհուրդը կ'արտայայտեն, բայց իրարմէ տարբեր են բոլորովին : Խորհուրդը կը ծնի, խօսքը կ'արտաբերուի . ինչպէս նաև տարբեր են խօսքի ծնունդը և շունչին փչումը : Եւ այնչափ յոգնեցուց Եկեղեցւոյ հայրերը Հոգւոյն բխման այս խնդիրը՝ որ Երուսաղէմի Հայրապետ Ս. Կիւրեղ իր Կոչումն Ընծայորքեան գրքին մէջ ստիպուեցաւ սապէս գրելու . «Ս. Հոգին Ս. գրոց մէջ խօսեցաւ, իր մասին ըսաւ այնչափ և ինչպէս որ ուզեց, և ոչ թէ որչափ ուզեց, այլ որչափ որ մենք ըմբռնելու կարող էինք : Հիմակ ես ալ միայն այնչափ ըսի (Ս. Հոգիին նկատմամբ) որչափ ինքը ըսաւ, որովհետեւ ինչ որ ինք չըսաւ, զանիկա չենք կրնար քննել : Վերջապէս մեր ըսելիքը սա՛ է թէ երբ խնդիրը Քրիստոսի աշխարհ գալուն վրայ է, անոր համար կըսենք «Աստուծոմէ ծնած» . իսկ երբ խնդիրը Հոգւոյն վրայ է

կ'ըսենք «Հօրմէն բխած» : Այս է առաքելական ուղղափառ Եկեղեցւոյ դաւանութիւնը :

20. Արեւելեան ուղղափառ եկեղեցին, որուն մէկ մասն է Հայկական Եկեղեցին, կը հաւատայ և կ'ընդունի թէ Ս. Հոգին հաւասար և էակից է Երրորդութեան միւս անձնաւորութիւններուն հետ, այսինքն Հօր և Որդիին հետ և անոնցմէ կը տարբերի միմիայն իր անձնաւորական յատկութիւններովը : Ինքն էր որ ներշնչեց Ս. գրքին հեղինակները Աստուծոյ կողմէն յայտնուած ճշմարտութիւնները գրելու, ինքն էր որ Յորդանանու վրայ աղաւնակերպ իջաւ Քրիստոսի մկրտութեան ատեն, անոր Աստուծոյ որդիութիւնը վկայելու : Ինքն էր որ նոյն կերպարանքով իջաւ վերնատունը (Հոգեգալոսոս) և զօրացուց յուսահատ առաքեալները : Ինքն էր որ սուրբերու մէջ բնակեցաւ, այդ տկար արարածներէն Քրիստոնէութեան նահատակները պարտասելու համար : Ս. Հոգիին այդ բոլոր երեւումները, յայտնութիւնները և արդիւնքները քարոզելու համար է որ Հաւատոյ հանգանակին մէջ ըսուած է . «Որ էջ ի Յորդանան, քարոզեաց յառաքեալան և բնակեցաւ ի սուրբան» : Հոս չէ վերջանար սակայն Հոգիին ազդեցութիւնը : Անիկա կը շարունակէ իր բարերար ազդեցութիւնը բոլոր անոնց վրայ, որոնք իր ձրի շնորհին պէտք ունենալին կը դզան, և Եկեղեցիին միջոցաւ ամբողջ աշխարհին կը խօսի : Հոգիին այդ ազդեցութիւնն է որ Եկեղեցիին սուած է անսխալութիւն մը՝ զոր դժբախտաբար և անիրաւօրէն 1870—71ին Հռովմի Պապերը ուզեցին իրենց անձին սեփականել :

21. Կաթոլիկ Եկեղեցին ինչպէս դաւանական շատ մը խնդիրներու մէջ, նմանապէս Հոգւոյն բխման խնդրոյն առթիւ նոր և ինքնահնար յաւելումներ մտցուց Հաւատոյ Հանգանակին մէջ և անգամ մըն ալ պատճառ

եղաւ կրօնական երկպառակութիւններու : Անոնք Նի-
կիոյ, Կ, Պոլսոյ և Եփեսոսի երեք տիեզերական ժո-
ղովներու կողմէ բանաձեւուած ու վաւերացուած հա-
ւատոյ Հանգանակին մէջ գտնուող «Ի Հօրէ բխի»
բացատրութիւնը այլափոխեցին և գրեցին «Ի Հօրէ և
յորդուոյ բխի» : Ի սկզբան Կաթողիկ Եկեղեցին այդ այ-
լափոխութեան հակառակեցաւ, որովհետեւ մինք պատ-
մութենէն գիտենք թէ երբ Զ. ու Է. դարուն Սպանիոյ
և Գաղղիոյ Եկեղեցիները «Եւ յորդուոյ» (Filioque) բացատ-
րութիւնը սկսան գործածել, Մեծն Կարողոս Հռովմայ
Լեոն Գ. Պապէն խնդրեց որ այդ յաւելուածը մտցուի
Հաւատոյ Հանգանակին մէջ : Պապը մերժեց այդ նորա-
մուտ վարդապետութիւնը իբրև այլափոխութիւն և
որպէսզի անգամ մըն ալ ատանկ սխալ վարդապետու-
թեան խնդիր չյուզուի և Հաւատոյ Հանգանակը իր
պատկառելի հնութեամբը պահպանուի, արծաթէ երկու-
տախտակներու վրայ Հանգանակը փորագրել տուաւ,
միոյն վրայ Յունարէն և միւսին վրայ Լատիններէն, և
այդ տախտակները Ս.Պետրոսի գերեզմանին դրան վրայ
կախել տուաւ իբր ըսել ուղէր թէ պէտք չէ ասոր վրայ
փոփոխութիւն մտցնել : Երբ մոլորութիւնը կը ծնի մըտ-
քերու մէջ, ուչ կամ կանուխ անիկա տեղ մը պիտի
գրաւէ : Ճիշտ այսպէս եղաւ նաև «Եւ յորդուոյ» սխալ
վարդապետութեան խնդիրը, որովհետեւ ինչ որ Լեոն
Գ. ի օրով մերժեց Հռովմի աթոռը, մէկ երկու դար
վերջ Հենրիկոս կայսեր աղաչանքով ընդունեց «Եւ
յորդուոյ» բացատրութիւնը պաշտօնապէս ու այդ օրէն
ի վեր, Կաթողիկ Եկեղեցիներու համար «Բխեալ ի Հօրէ
և յորդուոյ» բացատրութիւնը հաւատքի կարգ անցաւ :
Բողոքական և Անկլիքան եկեղեցիներ երբ Ժ.Գ. դարուն
Կաթողիկ Եկեղեցիի ապականութիւններէն զզուած բաժ-
նուեցան Պապական Եկեղեցիէն՝ իրենց հետ տարին նորա-

մուտ յաւելուածով պղտորած այդ Հաւատոյ Հանգանակը
և անոր դէմ առարկութիւն մը չյարուցին : Հայ Կաթո-
լիկ եկեղեցին ալ իբրև գերի մը պապական Աթոռի
քմահաճոյքներուն, մեր եկեղեցիէն բաժնուելէն վերջ
ընդունեց «Եւ յորդուոյ» սխալ բացատրութիւնը և ելաւ
մեր ժամագրքին մէջ գտնուած «Առաւօտ Լուսոյ» ի
«Բխումն ի Հօրէ» տողին վրայ աւելցուց և «յորդուոյ»
բացատրութիւնը և սպագրեց «Բխումն ի Հօրէ և յորդ-
ուոյ» : Եւ այսպէս շարունակեց երկար տարիներ : Բայց
քանի մը տարիներ առաջ վենետիկի միաբանութիւնը՝
որ ժամագրքի սպագրութիւնը ստանձնած էր, ելաւ
յայտարարելու թէ իրենք սխալած են և «յորդուոյ» յա-
ւելումն ընելով ու ժամագրքի նոր սպագրութեան մէջէն
բոլորովին վերցուց դանիկա :

Հ Ա Յ Ր

ՁՁ. Ինչպէս հաւատոյ հանգանակին մէջ տեսանք,
Ս. Երրորդութեան իբրև սկզբնապատճառ և տիեզերա-
կան ստեղծումին իբրև հեղինակ տրուած է Հայր Աս-
տուած : Ուստի Երրորդութեան վրայ խօսելէ առաջ պէտք
է անոր մասին ալ խօսինք : Աստուծոյ տրուած Հայր
անունը իր արդի նշանակութեամբը բոլորովին քրիստո-
նէական է, Եւ որպէս զի մինք գիտնանք թէ Երրոր-
դութեան երեք անձնաւորութիւններու մասին խօսած
ատեն Հայր ինչ նշանակութեամբ առնուած է, պէտք
է նախ և առաջ բացատրենք թէ ընդհանուր առմամբ
ինչ կը նշանակէ Հայր յորջորջումը : Բառեր կան մեր
ինչպէս նաև բոլոր օտար լեզուներուն մէջ, որոնց իմաստը

նշանակութեան առանց մեծ փոփոխութեան տարբեր առումներով կը գործածուի: Հայր բառը առնցմէ մէկն է: Բնական հայրութիւն մը կայ, կայ նաև բարոյական հայրութիւն մը որուն կ'ըսենք նաև հայրագրութիւն: Գիտենք թէ բնական զաւակի մը համար ո՛վ է հայրը, բայց մենք միայն մեր բնական հայրերուն չէ որ հայր անունը կուտանք, մարդ մը իր հօրմէն զատ հայր կըրնայ կոչել նաև մէկը՝ որ իրմէն տարիքով շատ մեծ է և կամ մէկը ուրկէ մեծ բարիք մը կամ երախտիք մը վայելած է: Որք մը իր ծնողքին մեռնելէն վերջ մէկուն որդեգիր կը արուի, կրնայ զինքը իբրև որդի ընդունող մարդը հայր կոչել, որովհետև այդ մարդն է որ զինքը կը խնամէ և կը հոգայ: Հայր բառին այդ բարոյական իմաստովն է որ մենք Եկեղեցականները հայր կը կոչենք, իբր թէ անոնք ըլլային մեր կրօնական և հոգեկան պէտքերը հոգացողները: Այս բնական և բարոյական առումներէն զատ, հայր բառը ուրիշ առումներ ալ ունի: Օրինակի համար մէկը բոլորովին նոր և աչքի զարնող գաղափար մը կը յղանայ և մէջտեղ կը նետէ, ուրիշները կ'ընդունին զանիկա կամ ոչ, որպէս զի այդ գաղափարին յղացողը չմտցուի կամ չչփոթուի ուրիշներուն հետ, կ'ըսեն «Այս գաղափարին հայրութիւնը այս ինչ մարդուն կը պատկանի» և ատով կը հասկնանք թէ այս ինչն է որ այդ գաղափարը յղացաւ ու ծնաւ: Ս. Գրոց մէջ հայր ընդհանրապէս կը գործածուի *usquequo*, *արարիչ* նշանակութեամբ և Աստուած որ գրեթէ մէկ անգամ միայն հայր կոչուած է Հին Կտակարանին մէջ կամ աւելի ճիշտը Եսայի մարգարէին կողմէն (Եսայի 40. 16) պարզապէս այդպէս կոչուած է զինքը ներկայացնելու համար իբրև արարիչ բոլոր տիեզերքին: Սուրբ Գիրքին մէջ հայր գործածուած է հնարիչ նշանակութեամբ, օրինակի համար Ծննդոց գիրքին մէջ (Գ. 20-22) Յորազ կոչուած է

«Հայր երգերու և քնարներու»: Այս նշանակութեամբ՝ հետեւաբար՝ մենք պիտի կրնանք ըսել թէ անթել հեռագրին հայրն է Մարքոսին և Փօսկրաֆին հայրն է Էտիսըն:

ՁՅ. Հաւատոյ հանգանակին մէջ Աստուած Հայր կը կոչուի, ո՛չ թէ իբրև արարիչ, ո՛չ իբրև խնամող, ո՛չ իբրև յղացող և գործադրող տիեզերքի օրէնքներուն և ո՛չ իբրև հնարիչ տիեզերքի կարգաւորութեան, այլ հայր կը կոչուի միմիայն Քրիստոսի վերաբերմամբ իբրև ծնողք Քրիստոսի: Որովհետև ինքն է ուրկէ ծնաւ Քրիստոս քրիստոնէական ըմբռնումով և եկաւ աշխարհ իբրև Որդի Աստուծոյ փրկագործութիւնը իր ձեռքով կատարելու և հարթելու այն ճամբան, ուրկէ մարդկութիւնը պիտի քայլէր դէպի Աստուած երթալու համար: Արդէն նախորդ հատուածներուն մէջ, երբ Քրիստոսի մասին կը խօսէինք ներկայացուցինք Քրիստոսի ճնուղը իր հօրմէն և երբ Ս. Հոգիի մասին կը խօսէինք, ներկայացուցինք Ս. Հոգիին թխաւը նոյն այդ Հօրմէն՝ որ ամենակարող նախապատճառն է և ստեղծողը այն ամէն բաներուն՝ որոնք տեսանելի կամ անտեսանելի գոյութիւն ունին բոլոր տիեզերքներուն մէջ:

Ս. ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

ՁԿ. Հիմակ որ մեզի ծանօթ են այլևս Երրորդութեան երեք անձնաւորութիւնները Հայրը, Որդին և Հոգին և այդ երեք անձնաւորութիւններուն առանձին առանձին յատկութիւնները, այլևս մեզի համար դիւրին է խօսիլ բուն իսկ Երրորդութեան մասին: Նախ

և առաջ ըսինք թէ Աւետարաններուն և ամբողջ Նոր
 Կտակարաններուն ու նոյն իսկ ամբողջ Ս. Գիրքին մէջ
 երբեք Երրորդութիւն բառը գոյութիւն չունի: Գրիս-
 տոս և իր առաքեալները բաւականացան Հայր, Որդի և
 Հոգի յորջորջումով միայն, հետեւաբար այդ բառերուն
 միայն կը հանդիպինք Նոր Կտակարանին մէջ: Առաք-
 եալներէն յետոյ Եկեղեցին երբ իմաստասիրական ներ-
 շնչունմներու ներքեւ սկսաւ աւելի զբաղիլ վարդապետա-
 կան խնդիրներով քան բուն իսկ Աւետարանին բարոյա-
 կանովը, Եկեղեցւոյ հայրերը աւելի գոհացում տալու
 համար Աղեքսանդրեան կամ նոր Պղատոնական իմաս-
 տասիրական պրպտուններուն, պէտքը զգացին նորանոր
 բառերու և իրենց ըմբռնումին համեմատ շինեցին իրենց
 պէտք եղած բառերը: Երրորդութիւն բառը այդ նորա-
 հնար բառերէն մէկն է որուն հայրութիւնը կը պատկանի
 Եկեղեցւոյ հայրերէն թէօրիլիոս Անտիոքացիի և Տէր-
 տուղիանոսի: Աստուածային Երրորդութիւնը նշանակող
 և Տէրտուղիանոսի կողմէն գործածուած trinité բառը
 Հայերէնի մէջ քերականական բառերու սահմանին մէջ
 չէ թարգմանուած երբ Երրորդութիւն բառով մը բա-
 ցատրուած է, աւելի լաւ պիտի ըլլար թերեւս փոխա-
 նակ դասական ձեւով Երրորդութիւն թարգմանելու ըսել
 Երրեակութիւն: Բայց խնդիրը բառին վրայ չէ, այսօր
 առանց բառաղննական քննութիւններու ենթարկելու
 այդ տեսակ բառեր, աւելի գաղափարին կը նայինք և
 կը գործածենք Երրորդութիւն բառը, որ արդէն նուի-
 րագործուած է, դարերու պատկառելի հնութիւնովը:
 Մենք այդ բառը գործածած ատեննիս ոչ դասաւորու-
 թիւն կը տեսնենք աստուածային երեք անձերուն մէջ,
 և ոչ ալ նախապատուութիւն, այլ կ'ըմբռնենք ամբող-
 ջութիւն մը որ երեք անձերու երրեակութենէն կազ-
 մուած է, և որ անբաժանելի է ըստ ինքեան և որ իր

մէջ կը ներկայացնէ աստուածային ամենազօր կարողու-
 թիւնը: Եւ Երրորդութեան մէջ Հայր, Որդի և Հոգի
 անջատ անջատ ներկայացնելու համար նորէն Տէրտու-
 ղիանոսի կողմէն գործածուած անձն կամ անձինք բա-
 ռերը չենք կրնար մարդկային ըմբռնումին համաձայն
 իբր անհաս թարգմանել, քանի որ վերը ըսինք թէ Եր-
 րորդութեան երեք անձերը իրարմէ անբաժան ամբող-
 ջութիւն մը կը կազմեն:

ՁԾ. Երրորդութեան վարդապետութիւնը բոլորո-
 վին քրիստոնէական է իր արդի ըմբռնումին մէջ: Կրօ-
 նական խնդիրներով զբաղող կարգ մը անձկամիտ կղե-
 ղականներ ուղած են այնպէս ցուցնել թէ Հին Կտակա-
 բանին մէջ աղօտ կերպով ցոյց տրուած է Երրորդութեան
 վարդապետութիւնը և թէ անիկա անձանօթ չէր Հրեա-
 ներուն: Իրենց այս գաղափարը ապացուցանելու համար
 իրենց մէջ բերած կարգ մը անտեղի և աննպատակա-
 յարմար փաստերուն մէջ ամէնէն աւելի կարեւորը կըր-
 նայ նկատուիլ Սաղմոսին սա կտորը. «Երկիրը լեցուն է
 Տիրոջը ողորմութիւնովը, Տիրոջը խօսքով երկինք ստեղ-
 ծուեցաւ, և անոր բերնին հոգիովը անոր բոլոր զօրու-
 թիւնները:» (Սաղմ. ԼԲ. 6): Ստոյգ է որ Սաղմոսի այս
 հատուածին մէջ բացատրութեան տեսակ մը ձև կայ,
 որուն վրայ նետուած առաջին ակնարկ մը, կարծես
 բաւական պիտի ըլլար անոր մէջ տեսնելու Երրորդու-
 թեան վարդապետութիւն մը, քանի որ Յովհաննու
 աւետարանին մէջ Գրիստոս քան կամ խօսք ալ կոչուած
 է. բայց ապահով կրնանք ըլլալ թէ Սաղմոսերգուն
 իր այս տողերը գրած միջոցին Երրորդութեան վրայ
 խորհած անգամ չունէր: Երբ կրնենք թէ Հրեաներու
 համար Երրորդութեան վարդապետութիւնը անձանօթ
 էր, միւս կողմէն պիտի կրնանք ըսել թէ քրիստոնէա-
 կան Երրորդութեան վարդապետութենէն դուրս ընդ-

հանուր Երրորդութեան վարդապետութիւն մը գոյութիւն ունէր հին ազգերուն մէջ: Եգիպտոս, որ հին ազգերու քաղաքակրթութեան մայրը եղաւ, իր ունեցած Երրորդութեան վարդապետութիւնը տարածեց գրեթէ բոլոր հին ազգերուն մէջ, որոնցմէ գրեթէ ամէնքն ալ իրենց դիցական երրորդութիւնները ունեցան յետոյ: Հետեւաբար պիտի կրնանք ըսել թէ կրօնական հաւատալիքներու մէջ մտած աստուածային Երրորդութեան վարդապետութեան ստեղծիչը եղան Եգիպտացիները: Այսպէս երբ կը նայինք եգիպտական դիցական Պանթէոնը զարգարող աստուածներուն վրայ, հոն կը տեսնենք որ կայ գերիշխան աստուածներու Երրորդութիւն մը զոր կը կազմեն Ոսիրիս, Իսիս, և թօթ, որ կարծես Նու աստուծոյն ամբողջացուցիչ անձնաւորութիւններն ըլլային: Քաղդէական կրօնին մէջ երրորդութիւնը կազմող դիցական աստուածային անձնաւորութիւններն են, Անու (նիւթ կամ նիւթին աստուածը), Բէլ (խօսք կամ խօսքին աստուածը) և Նուահ (նախախնամութիւն կամ նախախնամութեան աստուածը), որոնք իրարու միացած կը կազմեն Քաղդէացիներուն դիցաբանութեան գերագոյն աստուածը Ի-շու: Զանդիկ կամ հին Պարսիկ կրօնքին մէջ Երրորդութեան անձնաւորութիւններն են Զըրուան, Որմիդդ և Արհմն: Յունական դիցաբանութեան մէջ Ուրանոս, Կրոնոս և Դիոս: Հայկական դիցաբանութեան մէջ, Արամազդ, Անահիտ և Վահագն: Հնդկական կրօնքին մէջ Պրահմա, Վիշնու, Սիւվա և Նոր Զեւանտական կրօնքին մէջ Հայր, Որդի և Հօգի, ուր այս վերջինը թռչունի ձեւով ներկայացուած է: Իսկ Փիւնիկեան կրօններու մէջ Տիւրոսի երրորդութիւնը կը կազմեն Բահադ, Մելգարդ և Աստարդէ: Սիդոնի մէջ, Բահադ, Էշմոն, և Աստարդէ: Իսկ Կարդեդոնի մէջ, Բահադ-Ամմոն, Տանիդ և Էշմոն: Հին ազգերու մէջ տես-

նուած և ընդհանրացած Երրորդութեան վարդապետութիւնը երբ կը բազդատենք քրիստոնէական Երրորդութեան հետ, կը տեսնենք որ այս վերջինը այսինքն քրիստոնէական Երրորդութիւնը աւելի նմանութիւններ ունի Եգիպտական և Քաղդէական ըմբռնումով մտածուած Երրորդութիւններուն հետ և ուր Գերագոյն Աստուծոյ երեք անձնաւորուած կարողութիւններն են որ կը կազմեն այդ գերագոյն Աստուածը: Քրիստոնէական Երրորդութիւնը սա տարբերութիւնը միայն ունի անոնցմէ, որ աւելի լաւ մտածուած, աւելի լաւ ներկայացուած, և աւելի յստակ բացատրուած յատկութիւն մը ունի իբրև հաւատոյ դաւանանք: Այնպէս որ պիտի կրնանք ըսել թէ այսօրուան մեր դաւանած Երրորդութիւնը գրեթէ բոլորովին քրիստոնէական իմացում մըն է միայն, որ առաջին անգամ կը յայտնուի Յորդանանու վրայ երբ այդ Երրորդութեան անձնաւորութիւններէն մին Քրիստոս կը միջնորդ, երբ երկրորդ անձնաւորութիւնը Հօգին աղաւակերայ կ'իջնէր և երբ երրորդ անձնաւորութիւնը Հայրը 'ի վերուս կը վկայէր: Այնպէս որ մենք ալ պիտի կրնանք ըսել Եկեղեցւոյ հայրերուն հետ. «Գնա՛ Յորդանան, և Երրորդութիւնը կը տեսնես:»

ՁԵ. Ինչպէս տեսանք, Երրորդութեան այդ երեք անձնաւորութիւնները աւելի մէկ Աստուծոյ մը անձնաւորուած յատկութիւններն են քան թէ առանձին անձեր: Եւ իբր երեք անբաժանելի որոշումներ իրարու միացած կը ներկայացնեն յաւիտենական Աստուածութիւնը: Քրիստոնէական ըմբռնումով իմացուած այդ Երրորդութիւնը աւելի մեծ միութիւն մըն է, և երբէք երեք աստուածներու գաղափարը չի տար մեզի ինչպէս ոմանք սխալմամբ կը խորհին: Ինչպէս մարդուն մէջ հոգին, միտքը և բանը իրարու միացած կը կազմեն մարդը, ինչպէս լոյս, ճառագայթ և ջերմութիւնը կը ներկայացնեն արևը,

ինչպէս ակն, աղբիւր և ջուր մեզի կուտան գետակի գաղափարը, նմանապէս Հայր, Որդի, և Հոգի աստուածային անձնաւորուած յատկութիւնները մեզի կուտան միակ Աստուծոյ մը ուղիղ վարդապետութիւնը: Միայն այդ վարդապետութեան մէջ պէտք է ջանալ 1. իրարմէ անջատ չըմբռնել այդ էական յատկութիւնները. 2. իրարու հետ չչփոթել անձնաւորական յատկութիւնները: Որովհետև առաջին պարագային մէջ իրարմէ տարբեր յատկութիւններ ըմբռնելը պիտի նշանակէր երեք զատ զատ աստուածներ խոստովանած ըլլալ, ինչ որ պիտի միաստէր անշուշտ Աստուծոյ միութեան վարդապետութեանը. իսկ երկրորդ պարագային երրորդութեան երեք անձանց առանձին առանձին յատկութիւնները իրարու հետ չփոթելով միաստ պիտի ըլլայինք երրորդութեան անձնաւորութեանց անձնաւորական զանազանութեանը և խախտած բուն իսկ երրորդութեան վարդապետութիւնը:

ԱՐԱՐՉԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

27. Աստուծոյ գոյութիւնը իբրև հաւատքի վարդապետութիւն ընդունելն է վերջը, երբ կը տեսնենք տիեզերքի գոյութիւնը և այն ամէն առարկաներն ու կենդանական մարմիններն, որոնք զմեզ կը շրջապատեն, առանց մեր ուզելուն կըստիպուինք խորհիլ տիեզերքի արարչագործութեան մասին, և այն յարաբերութեանը նկատմամբ, որ գոյութիւն ունի կամ պէտք է գոյութիւն ունեցած ըլլայ Աստուծոյ և տիեզերքին միջև: Արարչագործութիւնը կամ ուրիշ բառով ստեղծագործութիւնը մէկը եղած է այն կրօնական խնդիրներէն, որոնք

զբաղեցուցած են բոլոր ազգերը և տեղի տուած են խոշոր առասպելներու, և որոնք նիւթը կազմած են անհատնում վիճարանութիւններու, և կարծիքներու անհատներու, կրօնականներու, իմաստասէրներու և տիեզերագէտներու միջև: Առանց խօսելու այն առասպելներու մասին՝ որոնցմով լեցուն է աշխարհի հին մատենագրութիւնը, սա միայն ըսենք թէ տիեզերքի մասին մարդկութիւնը հազիւ սկսած է բաւական որոշ գաղափարներ կազմել: Ի սկզբան երբ մարդկութեան միտքը գիտութիւններու հետ շփում չունէր, իր ստեղծած բառերէն ինքն ալ խարուելով այնպէս կը հաւատար թէ տիեզերք հսկայ շէնք մըն էր, թէ երկինք հաստատուն կամար մըն էր ոսկեղէն բեռեռներով գամուած, թէ արեւը ստեղծուած էր պարզապէս մարդուն ուրախութիւն պատճառելու համար և թէ վերջապէս այդ ամէնը ստեղծուած էին պարզապէս մարդկային կեանքին իբրև հաճոյք: Այսօր կրօնքն ու գիտութիւնը հաւասարապէս կը զուտնին թէ մեր աշխարհը մէկ մասն է այն ընդհանուր տիեզերքին, որ ընդհանուր օրէնքի մը համաձայն հաստատուած է պարապութեան մէջ, թէ մեր մոլորակին նման բիւրաւոր մոլորակներ կան՝ որոնք իրենց արեւներու շուրջը կը դառնան, թէ բիւրաւոր արեւներ կան, որոնք իրենց շուրջը դարձող մոլորակները կը լուսաւորեն: Մէկ խօսքով այսօրուան մարդկութիւնը շատ աւելի մեծ, շատ աւելի ընդարձակ տիեզերքի մը ծանօթութիւններն ունի քան նախորդ դարերու մարդկութիւնը՝ որուն տեսողութիւնը կանգ կ'առնուր տիեզերքի շատ մօտաւոր սահմաններուն վրայ:

28. Որչափ ալ տիեզերքի ընդարձակութեան և անսահմանութեան մասին տարբեր եղած ըլլային հին ու նոր մարդկութեան ըմբռնումները, սա ստոյգ է թէ այդ

տիեզերքին ստեղծուած շատ կանուխ դարերէ 'ի վեր խորհիլ տուած է տգէտ ռամիկէն սկսեալ ամէնէն իմաստունին, և տիեզերքի պատճառին հարցը զբաղեցուցած է բոլոր միտքերը: Քրիստոնեաներու համար, ինչպէս նաև սեմական միաստուածեան ժողովուրդներու համար (Հրեայ և Արաբ) հաւատքի տեսակէտով ստեղծագործութեան հարցը լուծուած է գրեթէ, որովհետև երբ Աստուածաշունչի առաջին էջը կը բանանք, հոն առաջին անգամ մեր աչքին հանդիպած տողն է սա. «Աստուած սկիզբէն երկինքն ու երկիրը ստեղծեց (Ծննդ. Ա. 1): Նիւթին Աստուծոյ կողմէն ստեղծուած ըլլալը որչափ որ իբրև հաւատքի հիմ կ'ընդունինք, բայց որոշ կերպով չպիտի կրնանք ըսել թէ Աստուած ինչպէ՛ս և ինչ կերպով ստեղծեց տիեզերքը: Որչափ որ Եկեղեցւոյ ընդհանուր հաւատքը մեզի կը սորվեցնէ թէ, Աստուած ՈՉԻՆՉԷ՛ն ստեղծեց տիեզերքը, բայց Ս. Գրոց մէջ բացէ ի բաց և յայտնի կերպով այդ տեսակ վարդապետութեան մը չենք հանդիպիր բնաւ, միայն Աստուծոյ յաւիտենականութիւնը ըմբռնած ժամանակնիս տիեզերական նիւթին փոփոխութիւնները տեսնելով է որ մարդիկ նիւթին ՈՉԻՆՉԷ՛ ստեղծուած ըլլալը ենթադրած են, և այդ ենթադրութիւնը կարծես անհրաժեշտ էր, քանի որ մենք երկու յաւիտենականութիւններ չպիտի կրնայինք ենթադրել Աստուծոյ և նիւթին մէջ միանգամայն, վասն զի այդ պարագային կամ պէտք էր Աստուած նիւթականացնէինք և կամ նիւթը աստուածացնէինք: Եւ երկու պարագային մէջ ալ Աստուած պիտի դադրէր տիեզերքի ստեղծման գերագոյն պատճառը ըլլալէն:

29. Հին ինչպէս նաև նոր փիլիսոփաներու արարչագործութեան մասին յայտնած կարծիքները ընդհանրապէս կրնանք երեք տեսակի վերածել. Ա. ոմանք

կ'ուզեն պնդել թէ տիեզերքի արարչագործութիւնը Աստուծոյ մը պէտք չունէր բնաւ, որովհետև նիւթը արդէն յաւիտենական ըլլալով իր մէջ պարունակած զօրութեամբ կարող էր ինքզինքը յայտնելու և յայտնեց: Բ. Հին Յոյն փիլիսոփաներէն ոմանք տիեզերքի արարչագործութեան հարցը լուծել կարծեցին ենթադրելով երկու յաւիտենականներ, մին նիւթը և միւսը Աստուած և յայտարարեցին թէ յաւիտենական նիւթը յաւիտենական Աստուծոյ մը զօրութեանը պէտք ունէր կարենալ կերպաւորուելու համար: Գ. Ուղղափառ Եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը՝ որ կ'ընդունի թէ յաւիտենական և ինքնագոյ էութիւն մը միայն կայ որ է Աստուած, և այդ յաւիտենական էակն է որ ՈՉԻՆՉԷ՛ ստեղծեց տիեզերքը: Մենք առաջին և երկրորդ ձևերն պատկանող իմաստասիրական դրութիւններու վրայ չպիտի խօսինք բնաւ, որովհետև ոչ միայն անօգուտ է քրիստոնէական վարդապետութեան գրքի նիւթ ընել զանոնք, այլ և անոր համար որ այդ սկզբունքները պաշտպանող իմաստասէրներն անգամ չեն կրցած տակաւին ինքզինքնին որոշ կերպով հասկնալ և հասկցնել: Հետեւաբար կը մնայ մեզի ամփոփ կերպով խօսիլ քրիստոնէական ըմբռնումին վրայ միայն:

30. Քրիստոնէական վարդապետութիւնը ընդունելով հանդերձ, թէ Աստուած ՈՉԻՆՉԷ՛ ստեղծեց տիեզերքը, տակաւին, ինչպէս վերը ըսինք, մեզի որոշ կերպով չի պատմեր ստեղծագործութեան ինչպէսը: Մենք Հին կտակարանի պատմութիւնը կարդացած ատեննիս կը տեսնենք թէ Աստուած վեց օր ստեղծագործութիւններ կ'ընէ տիեզերքի և անոր պարունակութեան գոյութիւնները 'ի յայտ բերելու համար ու եօթներորդ օրը կը հանգչի (Ծնն. Բ. 2-3): Այս տողերը գրուած ըլլալով հանդերձ տակաւին հին եկեղեցւոյ հայրերը վիճաբանու-

թեան անագին խնդիր մը յարուցին Աստուծոյ հանգիստի մասին: Անոնցմէ Որոզինես կը պաշտպանէր սա գաղափարը թէ, Աստուած առանց հանգիստի պէտք ունենալու, շարունակ գործունէութեան մէջ կը գտնուի, և կը ստեղծէ շարունակ այն անուն տիեզերքները՝ որոնք աստուածային ստեղծագործութիւններու անսահման մէկ շղթան կը կազմեն, և այդ շղթային հազիւ թէ մէկ օղակը կը կազմենք մենք: Որչափ որ Որոզինէսի այս գաղափարը նոյն իսկ մեր ժամանակներու մէջ պաշտպանողներ գտնուեցան, այսու հանդերձ Եկեղեցւոյ կողմէն տակաւին պաշտօնական հաստատութիւն մը չէ գտած անիկա, որովհետեւ ողջամտութեամբ խորհած ատեննիս պէտք է նկատողութեան առնենք պարագայ մը: ՍՏԵՂԾԵԼ կը նշանակէ ո և իցէ իրի մը գոյութիւն տալ և ամէն ինչ որ կը ստեղծուի ժամանակի մը պէտք ունի. ամէն ինչ որ կը ստեղծուի, ժամանակին մէջ շրջափակուած է, և ուր որ ժամանակ կայ, հոն յաւիտենականութիւն գոյութիւն չի կրնար ունենալ: Միւս կողմէն ինչ բան որ ժամանակով կը սկսի, ժամանակով ալ վերջանալու դատապարտուած է: «Ուրեմն տիեզերք քանի որ իր ծագումները ունեցած է, կը նշանակէ թէ՞ չի կրնար յաւիտենական ըլլալ» հետեւաբար ինքնին կը ջնջուի Աստուծոյ կողմանէ ենթադրուած յաւիտենական ստեղծագործութեան մը ձրի գաղափարը: Որչափ որ Որոզինէս այս գաղափարը կը պաշտպանէր, իր մտածումը սա էր թէ մի՞ գուցէ զԱստուած անգործութեան մէջ ենթադրելով փրասած ըլլանք անոր ամենակարողութեանը և յաւիտենական զօրութեանը: Այսու հանդերձ այդ գաղափարն ալ ինքնին սխալմունք մըն է, որովհետեւ անոնք՝ որոնք ժամանակաւոր ստեղծագործութիւն միայն կ'ընդունին, չեն ըսեր թէ Աստուծոյ ստեղծագործ զօրութիւնը սպառեցաւ, այլ պարզապէս

տարբերութիւն մը դրած կ'ըլլան «ընդ մէջ հնարաւորութեան և իրականութեան», ընդ մէջ գաղափարին և գործին:»

31. Ստեղծագործութեան աստուածաշնչական պատմութեան մէջ նկատողութեան առնուելիք խնդիրներէն մէկն ալ օրերու խնդիրն է, որ բաւական վէճերու նիւթ մատակարարեց Եկեղեցւոյ հայրերուն ինչպէս նաև դիտնականներուն: Եկեղեցւոյ հայրերէն ոմանք մինչև իսկ ուզեցին պնդել թէ Աստուածաշունչի մէջ յիշուած արարչագործութեան օրերը, յար և նման մեր օրերուն, 24 ժամէ կը բաղկանային, և այդ հաշիւները նկատողութեան առնելով ու հիմնուելով Աստուածաշունչի պատմութեան զանազան անցքերուն վրայ, աշխարհի ստեղծագործութեան թուականը հազիւ թէ վեց հազար այսչափ տարիներու հասուցած են մինչև մեր օրերը: Մէկ կողմէն աշխարհի տրուած այդ կարճ ժամանակամիջոցը և միւս կողմէն բնապատումներու երեանքերած 20-30 հազար տարիներ առաջ ապրող կենդանիներու կմայքները երբ նկատողութեան կ'առնունք, կը ստիպուինք պահ մը կանգ առնուլ Աստուածաշունչի սեմին վրայ և մենք ալ կամայ թէ ակամայ կը հարկադրուինք հաւատալու թէ այդ արարչագործութեան վեց օրերէն իւրաքանչիւրը հազարաւոր տարիներ կը պարտըկեն իրենց օր անունին ներքև, և թէ հանգիստի համար նշանակուած եօթներորդ օրը տակաւին երեկոյ չէ եղած Աստուծոյ համար: Առանց այս համոզումին կարելի չպիտի ըլլար բնաւ ոչ ստեղծագործութեան գաղափարը մեկնել և ոչ ալ հաշտուիլ դիտութեան ձեռք բերած բիւրաւոր ապացոյցներուն հետ: Ստոյգ է որ Աստուած օրերու պէտք չունէր իր ստեղծումները կարենալ կատարելու համար, քանի որ իրեն համար վայրկեան մը իսկ բաւական էր իր արարչագործութիւնները կատարե-

լու: Եւ արդէն Սաղմոսերգուն իր բանաստեղծական ոճով հազիւ վարկեանի մը միջոց կուտայ Աստուծոյ իր ստեղծագործութեանը համար երբ կը գրէ «Ասաց եւ եղև, հրահայեաց եւ հուսասեցան:» Բայց մենք պէտք է համոզուինք թէ, երբեք ածապարանք չկայ ո՛չ Աստուծոյ կողմէն և ո՛չ ալ բնութեան մէջ: Առաջին անգամ Աստուած ինքն էր որ պատկառ կեցաւ իր գծած բնական օրէնքին, և թողուց որ իր ստեղծումները բնական բարեշրջութիւնով մը հետզհետէ հասնին իրենց բաղձացուած վիճակին: Ասիկա կը հաստատեն տիեզերքի օրէնքը ընդհանրապէս, և օրէ օր գիտութեան ձեռք բերած ապացոյցները մասնաւորապէս:

32. Աստուածաշունչի պատմութեան համաձայն Աստուած արարչագործութեան առաջին օրը լոյսը կը ստեղծէ և գիշերն ու ցորեկը կը զատէ. Երկրորդ օրը՝ Երկինքն ու երկիրը կ'անջատէ. Երրորդ օրը՝ ծովը ցամաքէն կը բաժնէ և բուսականները կը ստեղծէ. Չորրորդ օրը՝ երկնքի լուսաւորները, Հինգերորդ օրը՝ ձուկերը, սողունները և թռչունները, Վեցներորդ օրը մարդկային զոյգը: Եօթներորդ օրը կը հանդէս: Ինչպէս կը տեսնուի այս պատմութեանէն Ս. Գրոց վեցօրեայ արարչագործութիւնը շատ թերի մասեր ունի իր մէջ և իրեն նիւթ առած է միայն տեսանելի տիեզերքը՝ որ նիւթական էակներու բնավայրը կը նկատուի: Պէտք չէ մոռնալ սակայն թէ մարդկութիւնը կը հաւատայ նաև հոգեկան աշխարհի մը գոյութեան, որուն բնակիչները համակ հոգեղէն էակներ են: Ս. Գիրք իր ստեղծագործութեան պատմութեան մէջ բան մը չի խօսիր մեզի այդ մասին: Այդ հոգեկան աշխարհի բնակիչներն են ըստ տիեզերական հաւատալեաց չար ոգիները՝ որոնք սատանայ անունով ծանօթ են, և բարի ոգիները՝ որոնք հրեշտակ կը կոչուին, և որոնք իբրև անձնաւորուած կեանքեր ստեղ-

ծումն են միեւնոյն Աստուծոյ: Հրեշտակներու գոյութեան մասին Հին Կտակարանի մէջ բազմաթիւ վկայութիւններու կը հանդիպինք, ասոնք մերթ կոչուած են «Որդիք Աստուծոյ» (Յոբ. Ա. 6 Բ. 1), մերթ Քերովքե (Եսայի 2. 1), մերթ «երկնային զօրք կամ զօրութիւն» (Եսայի Բ. 26 Յովսէ. Ե. 14) ևն: Ասոնք Աստուծոյ հրամանները կը կատարեն և անոր ծառայելն է իրենց գլխաւոր պաշտօնը: Ինչպէս բոլոր հին գրականութիւններու մէջ, նմանապէս Ս. Գրոց Հին Կտակարանին մէջ, որչափ որ հրեշտակներու գոյութիւնը իբրև իրողութիւն ներկայացուած է, այսու հանդերձ անոնց մասին տակաւին ճշգրիտ տեղեկութիւններ կը պակսին: Նոր Կտակարանը Հինէն փոխ առնելով հրեշտակներու գոյութեան վարդապետութիւնը՝ աւելի ճշգրիտ ձև մը կուտայ հրեշտակներու ըմբռնումին և աւելի կը ճշդէ անոնց կատարած պաշտօնը: Այսպէս Եբրայեցւոց թուղթին մէջ (Ա. 14) առաջին անգամ հրեշտակները իբրև հոգիներ կը ներկայացուին, այսինքն զուրկ նիւթական տարրերէ, որոնց պիտի նմանին յարութիւն առնողները (Ղուկ. Ի. 36. Ա. Կորնթ. ԺԵ. 42): Հրեշտակները Նոր Կտակարանին ըմբռնումով աւելի զօրաւոր և աւելի իմաստուն են քան մարդերը և երկնային երանութեան վիճակ մը ունին (Մարկ. ԺԳ. 32. Բ. Թեա. Ա. 7). անոնք իրենց ոգեկան գործունէութեան մէջ կը կատարեն Աստուծոյ հրամանները թէ՛ չարերը պատժելու համար և թէ՛ բարիներու օգնութեան հասնելու համար: (Մատթ. ԺԳ. 49. Բ. Թեա. Ա. 7 Եբր. Ա. 14. Գործք. ԺԲ. 7): Հին հեթանոսական հաւատալիքներու համաձայն, Նոր Կտակարանն ալ կարծես կ'ուզէ հաստատել թէ իւրաքանչիւր մարդ իր սեփական հրեշտակն ունի (Գործք. ԺԲ. 15 Մատթ. ԺԸ. 10): Հրեշտակներն ալ, ըստ Նոր Կտակարանի ըմբռնումին կը գործակցին երկրի վրայ մարդերու

հոգեւոր փրկութեան, և Աստուծոյ թագաւորութեան
զարգացումին (Ղուկ. ԺԵ. 10. Ա. Պետ. Ա. 12):

33. Հրեշտակներու մասին, այսչափ ծանօթու-
թիւններ միայն ունինք Ս. Գիրքէն. և ինչ որ Ս. Գիր-
քէն դուրս կը մնայ, անոնցմով չենք ուզեր զբաղիլ:
Նաև հոս չենք ուզեր զբաղիլ սատանաներով, որովհե-
տև հրեշտակներու վրայ տրուած ծանօթութիւնները եթէ
չըլինք ան ատեն ինքնին գաղափար կազմած կ'ըլլանք
նաև սատանաներու կատարած դերին մասին, և արդէն
սատանաներն ալ աստուածաշնչական ըմբռնումով ուրիշ
բան չեն եթէ ոչ՝ ապստամբ հրեշտակներ որոնց երանու-
թիւնը չարութեան մէջ միայն կը կայանայ: Հրեշտակ
բառը կը նշանակէ յրկուած, առաքեալ, աւետարետ: Եկե-
ղեցեոյ հայրերէն ոմանք այնքան զբաղեցան հրեշտակ-
ներու գոյութեան խնդիրով, որ անոնցմէ մէկը Որոգի-
նէս փորձուեցաւ նոյն իսկ աստղերուն մէջ մէյ մէկ հրեշ-
տակներ տեսնել: Ոմանք ալ հրեշտակներու մասին իրենց
ունեցած յարգանքն ու պատկառանքը այնքան առաջ
տարին, որ մինչև իսկ հրեշտակները առարկայ ըրին
իրենց պաշտելութեան: Մեզի համար, մանաւանդ անանկ
զարու մը մէջ, երբ այլ ևս ոգեղէն էակներու գոյու-
թիւնը, այսինքն սատանայի և հրեշտակի գոյութիւնը
պարզ հաւատարիք մըն է, Աստուած մը բաւական է մեր
պաշտամունքին համար, Քրիստոս մը՝ մեր փրկութեան
համար և Ս. Հոգի մը մեզ առաջնորդելու համար:

34. Արարչութեան խնդրոյն մէջ կը մնայ կէտ մը՝
որուն մասին կ'ուզենք խօսիլ: Ոմանք այնպէս կը խոր-
հին թէ, Աստուած ստեղծելով զաշխարհ անոր օրէնք մը
տուաւ ինքզինքը կառավարելու և թէ այլ ևս ինք ու
է յարաբերութիւն չունի աշխարհի հետ: Իսկ ուրիշներ
մարդկային բոլոր գործերուն մասնակից ընելով զԱստ-
ուած, անոր ներկայութիւնը չեն ուզեր հեռացնել տիե-

զերքէն և զանկա գրեթէ կը չփոթեն տիեզերքին հետ:
Ասոնք երկու ծայրայեղութիւններ են՝ որոնք և ոչ մէկ
բանով կրնան արդարանալ: Անոնք՝ որոնք կը խորհին
թէ Աստուած աշխարհին հետ դադրեցուցած է իր յարա-
բերութիւնը, կը վնասեն բուն իսկ փրկագործութեան
գաղափարին և ոգիին, որովհետև եթէ այդպէս եղած
ըլլար, ան երբեք չպիտի հոգար ոչ մեր փրկութեան և
ոչ ալ այդ փրկութեան կերպերուն վրայ: Իսկ անոնք
որոնք կը խորհին թէ Աստուած կը միջամտէ աշխարհի
բոլոր գործերուն, անոնք ջնջած վ'ըլլան մարդկային
անձնիշխանութիւնը, առանց խորհելու թէ այդ անձնիշ-
խանութիւնը Աստուծոյ կողմէն տրուած է և թէ Աստ-
ուած չի ջնջեր ինչ որ ինք պարգեւած է: Հետեւաբար
առանց ծայրայեղութիւններու երթալու պէտք է ըն-
դունինք թէ որչափ ալ Աստուած և տիեզերք երկու
անջատ գոյութիւններ են, մին հոգեկան և միւսը նիւ-
թական, այսու հանդերձ տակաւին տիեզերքի մէջ ապ-
րոզ մարդկութիւնը գտնէ կախումներ և կապեր ունի
Աստուծոմէջ՝ որոնք չեն կրնար ջնջուիլ, որովհետև Աստ-
ուած մեր երկնաւոր հայրն է Քրիստոսով՝ որուն շնորհիւ
մենք ամենքնիս կեանք ստացած ենք, և թէ մեր այդ
հոգեկան և բարոյական յարաբերութիւնը տեւական կը
մնայ շարունակ այն ձեւով, որով Հօր և Որդիի յարա-
բերութիւնները տեղի կ'ունենան:

ԱՆՄԱՀՈՒԹԻՒՆ ՀՈԳԻՈՅ

35. Արարչագործութեան մասին նախորդ գլխուն մէջ խօսած ժամանակնիս արդէն անցողաբար ըսինք թէ այս նիւթական և տեսանելի աշխարհէն դուրս կայ նաև հոգեւոր և անտեսանելի աշխարհը՝ զոր հրեշտակաց իբրև բնակարան ցոյց տուինք: Այդ հոգեւոր աշխարհին գոյութիւնը իր հետ կը բերէ հոգւոյ անմահութեան վարդապետութիւնը, որու մասին պիտի խօսինք: Հոգւոյ անմահութեան վարդապետութիւնը գրեթէ հին է մարդկութեան չափ: Պատմութեան մէջ երեւցող բոլոր վայրենի և քաղաքակիրթ ազգերու կրօնները գրեթէ առանց բացառութեան ընդունած են այդ վարդապետութիւնը: Արիական և սեմական ազգերը մանաւանդ հոգւոյ անմահութեան վարդապետութիւնը հետզհետէ հասունցուցած և մինչև իմաստասիրական հանգստանք մը տուած են անոր. մինչդեռ վայրենի ժողովուրդներու մէջ շատ կոշտ տեսարաններ կը պարզէ այդ վարդապետութիւնը և անոնց դիցաբանութեան մէջ հոգին յաճախ կը նոյնասոյ մարդուն ստուերին հետ որ իբրև կենդանի կրկնակ մը (double) շարունակ մարդուս հետ կը շրջի: Այդ հոգւոյ անմահութեան վարդապետութիւնն էր որ դրդեց Եգիպտացիները այնքան կարեւորութիւն ընծայելու իրենց մեռեալներուն, անոնց մոլիսայիմ: Նմանապէս այս վարդապետութիւնն էր որ դրդեց աշխարհի բոլոր ազգերը կատարելու համար մեռելոյթի այնքան արարողութիւններ և այսպէսով ազգերը չուշացան, իրենց կոշտ հաւատալիքներուն բերմամբ, կերակուրներ, զէնքեր, զգեստներ միասին թաղելու իրենց մեռեալներուն հետ, իբրև անոնց կենդանի հոգիներուն սովորական պէտքերը:

36. Առաջին անգամ հոգւոյ անմահութեան վարդապետութիւնը տարակոյսի տակ ձգողներ եղան Աւետարանի վկայութեանը համաձայն Սաղուկեցիները, որոնց դէմ աղղուօրէն պաշտպանեց Քրիստոս հոգւոյ անմահութեան հարցը, անանկ ժամանակ մը, ուր երկու կրօնական կամ իմաստասիրական վարդապետութիւններ աղատ առպարէզ գտած էին քաղաքակիրթ աշխարհին մէջ հոգւոյ անմահութեան մասին: Ասոնցմէ յունական դիցաբանութիւնը Պորփիւրի գրիչին տակ կ'ընդունէր հոգիի անմահութիւնը, սա պայմանաւ որ այդ անմահութեան մէջ բաժին չպիտի ունենար մարմինը, որովհետև կ'ըսէր Պորփիւր թէ. «Որպէս զի հոգին երջանիկ Ըլլայ, պէտք չէ որ երբեք կապ մը ունենայ մարմնոյն հետ.» մինչդեռ հրէական կրօնքը, այդ անմահութեան կցորդ կ'ընէր նաև մարմինը՝ որ շարունակ անբաժանօրէն պիտի ապրէր հոգիին հետ, իբրև մարդը ամբողջացող տարր մը: Քրիստոնէութիւնը հոգւոյ անմահութեան վարդապետութիւնը ամենակարեւոր դաւանանքներէն մին նկատեց մարդկային փրկութեան համար: Եւ առանց ասոր արդէն կարելի չէր քրիստոնէութիւնը հիմնել, քանի որ Աստուծոյ թագաւորութեան մէջ տրուելիք վարձքերն ու պատուհասները պիտի տրուէին մարդոց անտեսանելի և հոգեկան աշխարհին մէջ: Սաղուկեցիներու դէմ հոգւոյ անմահութիւնը պաշտպանելով խնդիրը բողոքովին փակուած չնկատուեցաւ, որովհետև հոգւոյ անմահութեան վարդապետութեան զիտնական ուրացողները բուն իսկ քրիստոնէութեան ծոցէն ծնան և այսօր ծանօթ են նիւթապաշտ, բնապաշտ, և այլն անուններով և որոնք Սաղուկեցիներու կրօնական վարդապետութեան աւելի զիտական ու աւելի դրական ձև մը տալով իմաստասիրութեան մէջ հիմնեցին իրենց անունով ծանօթ դպրոցները:

33. Այդ գորութիւնները, որոնք մանաւանդ վերջին քանի մը դարերու մէջ իրենց համար հաստատուն կռուան մը ստեղծեցին, կը պնդեն թէ աշխարհի մէջ նիւթն է միայն տիրապետողը, և թէ նիւթէն դուրս ո՛ր և է բան, ըլլայ հոգի նոյն իսկ, գոյութիւն չունի բնաւ, թէ նիւթին մէջ պահոււած ու միայն նիւթին յատուկ եղող գորութիւնն է որ ոչ միայն շարժում կուտայ մարմինը կազմող նիւթին այլ և զանի կը զրդէ խորհելու, դատելու, ըմբռնելու այսինքն մէկ բառով կը շինէ մարդուն միտքը: Այս գպրոցները նիւթին և անոր գորութեան վարդապետութիւնը միայն տեսնելով ամբողջ տիեզերքի կազմութեան մէջ, նախ կ'ուրանան հոգիին գոյութիւնը և անոր անմահութիւնը և ասոր իբրև անմիջական արդիւնք կ'ուրանան նոյն իսկ Աստուծոյ գոյութիւնը, քանի որ հոգիի անմահութիւն և Աստուծոյ գոյութիւն իրարու հետ սերտ յարաբերութիւններ ունին և մէկուն գոյութիւնը միւսին գոյութիւնը կը հաստատէ: Բնապաշտ գպրոցին հոգիի գոյութեան և անմահութեան այս գիտական հերքումը պէտք է ըսել թէ բաւականութիւն չկրնար տալ քրիստոնէական մտքին և տենչանքներուն, որչափ ալ ամբողջ իմաստասիրութիւն մը կը ձայնակցի անոր: Եւ բոլոր այն փորձերը որոնք ջանացին պատմական, փիլիսոփայական և բարոյական փաստերով հակադդել հոգւոյ գոյութիւնը ժխտող բնապաշտ վարդապետութեան դէմ, պէտք է խոստովանիլ թէ հակառակ իրենց յառաջ բերած ու շատ բանաւոր ու շատ ողջամիտ փաստերուն բնապաշտութիւնը տակաւին իր դիրքէն բան մը չէ կորսնցուցած, և անիկա իր բոլոր ուժովը սկսած է տիրապետել խորհող մտքերէն շատերուն վրայ:

38. Պէտք է խոստովանիլ թէ մարդկային կեանքը իր բոլոր մտաւորական և բարոյական գործառնութիւն-

ներուն մէջ նիւթով և նիւթին վարդապետութիւնովը չկրնար գոհանալ: Աշխարհի տառապանքը, յուսադրկութիւնները, կրուած անիրաւութիւնները, զլացուած վարձատրութիւնները և ասոնց յաջորդող բնական մահը մարդկութեան կուրծքին մէջ աւելի արդար և աւելի տեսական կեանքի մը գաղափարը արթնցուցած են, ոչ անիրաւ կերպով: Եւ այդ գաղափարը միայն կարող ըրած է մարդկութիւնը, կուրծք տալու բոլոր նեղութիւններուն և տառապանքներուն: Քրիստոնէութիւնը մանաւանդ աւելի որոշ և աւելի հաստատուն կերպով մը շեշտեց մարդուն մէջ գտնուած այդ տենչանքները և անոնց իրականութիւնը արմատացուց մարդկային միտքերուն մէջ: Քրիստոնէութեան առաջ բերած հոգեւոր զարթնումին արդիւնքները նկատողութեան առած ժամանակ նիւս պիտի կրնանք ըսել թէ Քրիստոնէութիւնով միայն կարելի է թու՛մը կանգնել բնապաշտ գպրոցի հոգեմերժ վարդապետութիւններուն դէմ, քանի որ մենք գիտենք թէ հոգիի խնդիրը ոչ գիտական փաստերով կրնայ լուծուիլ և ոչ չափական դրութիւններով, և իբրև նիւթէն անկախ աննիւթ գորութիւն պէտք ունի հաւատքի: Քրիստոս, իբրև այդ կենդանի հաւատքին աղբիւրը «Մահը խափանեց, և Աւետարանին միջոցով ի լոյս հանեց կեանքը և անմահութիւնը:» (Բ. Տիմ. Ա. 10) Եւ ալ Յիսուսի արիւնով փրկուած Քրիստոնեային այս հաւատքը ո՛չ մէկ գորութիւն կրնայ խափանել:

39. Հոգւոյ գոյութեան և անմահութեան Քրիստոնէական վարդապետութիւնը իբրև անհերքելի իրողութիւն ընդունելնէս վերջ, պէտք է ըսել թէ հոգիներու ապագայ յարութիւնը մարմնաւոր յարութիւն մը պիտի ըլլայ և թէ մարդկային մարմնոյ քայքայուած մասերը նորէն զիրար պիտի վերագտնեն և պիտի միանան իրենց հոգիներուն հետ Աստուծոյ աղղեցութեամբը, և

այնուհետև պիտի սկսին ապրել անվերջ ու յաւիտենական կեանքով մը : Չենք գիտեր թէ ե՞րբ տեղի պիտի ունենայ ընդհանուր մարդկային յարութեան և դատաստանի գոծը, միայն սա ստոյգ է, թէ այն ատեն աշխարհս պիտի եղծանի ու մարդիկ յաւիտենապէս տեւող աշխարհի մը բնակիչները պիտի ըլլան, քանի որ Առաքեալը կը գրէ թէ «Հիմակուան երկինքն ու երկիրը նոյն խօսքով պահպանուած են մինչև դատաստանին և ամբարիշտ մարդոց կորստեան օրը կրակի համար պահուած » թէ այդ օր մարդկային մարմինները նոր բնութիւն մը պիտի առնուն, ՈԳԵՒՈՐՈՒԱԾ ՈՒ ԱՆԱՊԱԿԱՆ բնութիւն մը, որ անընդունակ պիտի ըլլայ ամէն փոխոխութիւններու . «Այսպէս է մեռելոց յարութիւնը . մարմինը ապականութիւնով կը սերմանուի և անապականութիւնով յարութիւն կ'առնէ, անարգութիւնով կը սերմանուի, փառքով կը յառնէ, տկարութիւնով կը սերմանուի, զօրութիւնով կը յառնէ, շնչաւոր մարմին կը սերմանուի և հոգեւոր մարմին կը յառնէ :» (Ա. Կորնթ. ԺԵ. 35-58) :

40. Քրիստոնէական Եկեղեցիին մէջ հոգւոյ անմահութեան և մեռելոց յարութեան վարդապետութիւնը ընդհանրապէս ընդունուելէ վերջ, կարգ մը անհամաձայնութիւններ կը տեսնուին՝ զանազան Եկեղեցիներու միջև, քանի մը երկրորդական խնդիրներու մասին : Այդ խնդիրներէն մին է Կաթողիկ Եկեղեցիին քարոզած ՔԱՒԱՐԱՆԻ սկզբունքը : ՔԱՒԱՐԱՆԸ ըստ Կաթողիկ վարդապետութեան այնպիսի տեղ մըն է, ուր կ'երթան սրբոց կամ դատապարտելոց կարգէն դուրս նկատուած և սրբուելու կարօտ հոգիները, հոն կրակի աղդեցութեամբ իրենց մեղքերը քաւելու, կրելու իրենց պատիմները և իրենց թողութիւնը գտնելով միանալու փրկուած հոգիներուն : Պէտք է ըսել թէ ՔԱՒԱՐԱՆԻ

այս տեսակ ըմբռնում մը չկրնար արդարանալ աւետարանական ողջամիտ սկզբունքով և արդիւնք է սխալ մեկնումի : Մենք գիտենք թէ Ս. Գրքը կրակը նկատած է իբրև մաքրիչ զօրութիւն . «ամէն մէկուն գործը պիտի յայտնուի, որովհետև օրը երեւան պիտի բերէ, ինչու որ կրակով պիտի յայտնուի և ամէն մէկուն գործին տեսակը կրակը պիտի փորձէ» (Ա. Կորնթ. Գ. 13) Ա. Պետր. Ա. 7) : Պէտք է ուշադրութիւն ընել, սակայն, թէ կրակին ընծայուած այս մաքրիչ զօրութիւնը պէտք չէ տառական իմաստով մը հասկնալ Ս. Գրոց մէջ, որովհետև հոգեկան գործողութեան մը համար նիւթական միջնորդի պէտք չ'ըզգացուիր բնաւ . կրակը իբրև մաքրիչ զօրութեան խորհրդանշան կամ պատկեր գործածուած է շարունակ : Կաթողիկ եկեղեցին որ փոյթ գտնուած է միշտ, գրին տառական իմաստին կապուած՝ շեղելու լրջամիտ վարդապետութիւններէն, ՔԱՒԱՐԱՆԻ մասին եւս միեւնոյն ընթացքին հետեւած է : Ի սկզբան Քրոզինէս եղաւ որ կրակին այդ աննիւթական զօրութիւնը սկսաւ տառական իմաստովը մեկնել հակառակ այլաբանական մեկնութեան նախահայրը ըլլալուն : Իրմէ յետոյ Օգոստինոս եղաւ որ կրակով փորձուելու այդ փրկարար գործողութիւնը դբաւ հաւատացեալներու մահուան և վերջին դատաստանի միջև և ասով գրեթէ անորոշ հիմները դբաւ Հռովմէական ապագայ ՔԱՒԱՐԱՆԻՆ : Այնուհետև Մեծն Գրիգոր Պապ ինքզինքը նուիրեց քաւարանական հետազօտութիւններու, այնպէս որ ինչ ինչ հեղինակներ քաւարանին հիմնադիրը կը նկատեն զինքը . թէպէտ պէտք է ըսել իբրևամբ թէ ՔԱՒԱՐԱՆԻ պատօնական հրատարակութիւնը տեղի ունեցաւ 1439ին Ֆլորանսի ժողովին մէջ :

41. Կաթողիկ Եկեղեցին քաւարանի վարդապետութիւնը հիմնելով նպատակ ունէր նախ և առաջ Պա-

պակիան սնտուկը հարստացնելու, որովհետև միեւնոյն ժամանակ յայտարարեց թէ Պապութիւնը իշխանութիւն ունենալով նոյն իսկ մեռեալներուն վրայ, կրնայ վճարուած գումարի մը համաձայն մեղմացնել ԲՍ.ԻՍ.ՐԱՆ.Ն'ն մէջ ապաշխարող հոգիներուն պատիժը: Ճիշտ այս պատճառաւ էր որ երբ նորածին Բողոքականութիւնը շատ մը այլանդակութիւններու հետ մերժեց նաև Պապական ԲՍ.ԻՍ.ՐԱՆ.Ն'ի սկզբունքը, Կաթոլիկ Եկեղեցին պէտք տեսաւ Տրիսենդեան ժողովին մէջ անգամ մըն ալ հաստատելու խախտուած ԲՍ.ԻՍ.ՐԱՆ.Ն'ի պաշտամունքը, քանի որ ան գիտէր թէ մեռելոց վրայ իր ազդեցութիւնը ուրացուած միջոցին պակասած պիտի ըլլար նաև իր երկրաւոր իշխանութեան ազդեցութիւնը: «Եթէ կրակով մաքրութեան մը անհեթեթ մտածումը այնքան մշակուեցաւ, պատճառը այն է, որ մեռեալներու վրայ քահանայապետութեան իշխանութիւնը տարածած միջոցին, այդ հաւատալիքը աւելի եւս կ'ամրապնդէր իր աշխարհական իշխանութիւնը: Եկեղեցին իբրև բաշխողը Աստուածային շնորհներու և մանաւանդ պատարագին, որ մեղքերու ներումը կ'ապահովէ անոր ազդեցութիւնը իր ուզածին պէս կը գործածէ ԲՍ.ԻՍ.ՐԱՆ.Ն'ի տառապանքները մեղմելու համար: Ինչ կախարդանք զգեցաւ անով Եկեղեցին յաչս այն վշտացեալներուն, որոնք իրենց սուգերուն առաջին դառնութեանը մէջ, քարշ բերուած իրենց կորանցուցածներուն պատկերէն, իրենց ամէն ինչը պիտի տային հարթելու համար ճամբանին դէպի երկնային բնակարանները: Այս է պատճառը որ Բողոքականները միաձայնօրէն հակազդեցին այս յանդուգն վարդապետութեան դէմ, որ Հռովմի ձեռքին մէջ հարստահարութեան սոսկալի գործիք մը եղած էր:» (Պօլոն):

42. Արեւելեան Եկեղեցին, որուն կը պատկանի նաև հայկականը, ԲՍ.ԻՍ.ՐԱՆ.Ն'ի սկզբունքը մերժելով

միեւնոյն ժամանակ հերքած կ'ըլլայ Պապին կարծեցեալ հեղինակութիւնը մեռեալներուն մասին, միւս կողմէն կընդունի թէ մեռնողներու հոգիները ժամանակաւոր վիճակի մը մէջ կ'ապրին սպասելով «ահագին օրուան»: Այս է գոնէ քրիստոնէական հնագոյն եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը, և մեր Եկեղեցւոյ բոլոր արարողութիւնները և երգերը զայդ կը հաստատեն: Մեր եկեղեցին կը մերժէ ժե. դարուն կեղծիքը եղող փաւրանակալ վարկածը՝ որ, ինչպէս վերը ըսինք, պարզապէս ընչաքաղցութեան իբրև աղբիւր սահմանուած էր: Հռովմէական Եկեղեցին առանց նկատելու թէ ԲՍ.ԻՍ.ՐԱՆ.Ն'ի վարդապետութիւնը որքան ուղիղ կը համեմատի Ս. Գրոց ուղիղ իմացուածին հետ, կը նզովէ այն բոլոր Եկեղեցիները՝ որոնք իրեն համաժիտ չեն գտնուիր ԲՍ.ԻՍ.ՐԱՆ.Ն'ի մասին: Աւելորդ է հոս յիշատակել թէ ինչ նշանակութիւն կրնան ունենալ նզովքները, որոնք չահախողիք և պղտոր աղբիւրներէ կը բղխին, և որոնք նախատինքն են բուն իսկ իրենց հեղինակներուն: Փիրոմիլիանոս Եպիսկոպոս ժամանակին իմանալով թէ հերմիլիոսաց մկրտութեան խնդրոյն մէջ Ստեփաննոս Պապ սպառնացեր է նզովել Ափրիկէի Եկեղեցիները, իրենց կարծակից չգտնուելուն համար սապէս գրած է անոր. «Գիտես, ինչ հակառակութիւն և ինչ վէճեր կը յարուցանես բովանդակ աշխարհի եկեղեցիներուն դէմ. ինչ ծանր մեղք կը գործես այնչափ հաւատացեալներուն միութենէն դատուելով. դուն ինքզինքդ կը սպաննես. մի խաբուիր, որովհետև ճշմարիտ հերձուածողը ան է մի խաբուիր, որովհետև ճշմարիտ հերձուածողը ան է որ եկեղեցւոյ միութիւնը կը մերժէ: Ուրիշները քեզմէ որ դատուած կարծած միջոցիդ, դուն ևս որ անոնցմէ կը դատուիս:» Փիրմիլիանոսի այս պատասխանը ճշմարիտ արձագանքն է արեւելեան Եկեղեցիներու բողոքին ընդդէմ Հռովմի Պապութեան:

Ե Կ Ե Ղ Ե Յ Ի

43. Ամէն կրօնք, որ իբր հաստատուած դրութիւն, իր ժողովուրդը ունեցած է, այդ ժողովուրդին իբրև միութեան տեղ հիմնած է կեդրոն մը՝ ուր կարող ըլլար կատարելու իր կրօնական ծէսերն ու պաշտամունքները: Պաշտամունքի և ժողովրդական հաւաքումի այդ կեդրոնավայրը իւրաքանչիւր կրօնքի և դարերու համաձայն առած է տարբեր անուններ:

Ընդհանրապէս մեհեան կոչուած են այն շէնքերը, ուր կուպաշտութիւնը իր ծէսերը և պաշտամունքները կատարած է: Տաճար կոչուած է Մովսիսականութեան պաշտամունքին նուիրուած կեդրոնավայրը: Իսկ Եկեղեցի այն շէնքերը՝ ուր Քրիստոնէական կրօնքի պաշտամունքները ի գործ կը դրուին: Եկեղեցին յունական բառ մըն է (*Ἐκκλησία*) որ թէպէտ հասարակութիւն և կամ ժողովուրդ կը նշանակէ, բայց այսօր այդ բառը իր նախնական իմաստէն շատ աւելի յաճախ կը գործածուի նշանակելու այդ հասարակութեան կամ ժողովուրդին միութեան տեղը ուր անոնք իրենց հասարակաց պաշտամունքը կը կատարեն:

44. Եկեղեցիի հիմնարկութիւնը և անոր արդի նշանակութիւնը քրիստոնէական գործ մըն է բոլորովին: Այսու հանդերձ երբ Աւետարաններու կը դիմենք, կը տեսնենք որ Քրիստոս՝ որ Գլուխն է Քրիստոնէական եկեղեցիներուն, երբեք ո՛ր և է բառ չէ արտասանած եկեղեցեւոյ հիմնարկութեան և անոր կազմակերպութեանը մասին: Ընդհակառակը, Յիսուսի ըմբռնումով բաւական էր որ քանի մը մարդիկ հաւաքուէին իր անունով, հոգ չէր թէ ուր, ինք անոնց մէջ ներկայ պիտի դաճուէր

շարունակ: Քրիստոսի այս ըութիւնը եկեղեցիի կազմակերպութեան և պաշտամունքի մասին, երբ մէկ կողմէն նկատողութեան կ'աւնունք, միւս կողմէն կը տեսնենք որ իր անմիջական յաջորդներուն, այսինքն առաքեալներուն օրով, հոս ու հոն, Քրիստոնեայ հասարակութիւնները կը բաժնուին իրենց նախկին հաւատալիքներէն, կրօնքի եղբայրներէն, իրենց մեհեաններէն, պաշտամունքներէն, ծէսերէն, և կ'սկսին առաքեալներու շունչին տակ մասնաւոր եկեղեցիներ հիմնել, հոն կատարելու համար իրենց ուսուցուած նոր կրօնքին, այսինքն Քրիստոնէութեան ծէսերը՝ որոնք կը ձեւուին ամենէն աւելի Մովսիսական տաճարին կազմակերպութեան և ծէսերուն վրայ: Այս պատճառաւ է, ապահովաբար, որ Առաքելական կը կոչուի Եկեղեցին. «Առաքեալներուն ձեռքով հիմնուած» նշանակութեամբ:

Աւելի արդար ըլլալու համար պէտք է ըսել թէ Պօղոս առաքեալի երեւումով է որ դէպքերը անհրաժեշտ կ'ընեն Քրիստոնէական Եկեղեցին հիմնելու, քանի որ մենք Գործք Առաքելոցէն կը տեսնենք թէ Պօղոս Առաքեալի երեւումէն առաջ ու բաւական վերջը, նորադարձները հակառակ իրենց Քրիստոնէութեան, պէտք չեն տեսներ նոր եկեղեցի հիմնելու, և ըստ առաջնոյն կը շարունակեն յաճախել Հրէական տաճարը: Պօղոս Առաքեալ երբ իր հոգեկան փոփոխութիւնով կը ճեղքէ բուն առաքեալներուն կարողութեան յատկացուած հրէամիտ անձուկ պատուարը, և կ'երթայ հեթանոս գետնի վրայ սերմանելու Աւետարանի հատիկները, որոնք Հրէաստանի մէջ ա'յնքան ապերախութեամբ սերմանուած էին, պէտք կը տեսնէ հիմնելու Եկեղեցին, պարզապէս հակադրելու համար Հրէական տաճարին և հեթանոսական մեհեաններուն՝ որոնցմէ կը բաժնուէր իր քարոզութեամբ դէպի ճշմարտութեան կրօնքը դիմող ժողո-

վուրդը : Պօղոս Առաքեալ, իբրև հիմնադիր Քրիստոնէական եկեղեցիներու, կատարելագէտ կը յաջողէր իր ձեռնարկներուն մէջ, որովհետև ինքը, երբեմն օրինաց վարդապետ, շատ լաւ հմտութիւն ունէր Հրէական տաճարին կազմակերպութիւններուն, և ինքը շատ լաւ գիտէր կարդալ ժողովուրդներու հոգին, որ հակառակ իրեն մատակարարուած բոլոր կրօնական ու հոգեկան վսեմութիւններուն, տակաւին շօշափելի և տեսանելի գոյութեան մը կամ հաստատութեան մը պէտք ունէր : Պօղոս Առաքեալ իրենց մեհեաններէն դատուող հեթանոսներուն և իրենց տաճարէն հեռացող Հրեաներուն կուտար եկեղեցի մը՝ որ ոչ մեհեանին ազդուութիւնները՝ և ոչ տաճարին աւելորդապաշտութիւնը ունենար, և որ առաքեալին ըմբռնումով, իր մէջ պիտի խտացնէր Քրիստոսի աստուածային հոգին :

45. Պօղոս Առաքեալ իրմով հիմնուած եկեղեցիին կարծես երկու որոշ երեւոյթ կ'ընծայէ : Երբեմն եկեղեցի ըսելով կ'իմանայ որոշ կապով մը իրարու հետ կապուած Քրիստոնեայ մասնաւոր հաւատացեալներու բազմութիւնը կամ հաւաքումը (Գաղ. Ա. 2. Ա. Կորնթ. ԺԳ. 1. Բ. Կորնթ. Բ. 1. Հուովմ. ԺԳ. 5), և երբեմն եկեղեցի բառով կ'իմանայ Քրիստոսի խորհրդական մարմինը և կամ Քրիստոնեայ հաւատացեալներու ամբողջութիւնը : (Եփես. Ա. 22. Ե. 23-32. Կող. Ա. 18. և 24) : Այդ երկու իմաստներէն մէկով կամ միւսով նկատուած ատեն Պօղոս Առաքեալի համար եկեղեցիին հիմնարկութեան մէջ մեծագոյն իտէալը որ կայ, սա է թէ պէտք է սկզբամբ բոլոր անմաքութիւններէ սրբուած եկեղեցին ներկայացնէ Քրիստոսի մարմինը, որովհետև ինքն է որ կ'ըսէ էրիկներու խօսած ատենը («էրիկներ», սիրեցէք ձեր կիները, ինչպէս որ Քրիստոս ալ սիրեց եկեղեցին, և իր անձը մատնեց անոր համար, որպէս զի զանիկա

սրբէ ու մաքրէ... փառաւոր ընէ եկեղեցին՝ որ արատ մը կամ բիծ մը կամ ուրիշ ասոնց նման բան մը չունենայ, այլ որ սուրբ և անարատ ըլլայ» (Եփ. Ե. 23-27) :

46. Առաքեալներուն ձեռքով հիմնուած Քրիստոնէական Առաքելական եկեղեցին, Քրիստոսի հետ իր ունեցած հոգեկան յարաբերութիւններուն մէջ բոլորովին զանազանելու համար հեթանոսական մեհեաններէն և մոլոխական տաճարէն, հետզհետէ որոշ ձեւեր և մասնաւոր յատկութիւններ առաւ իր վրան, և եկեղեցոյ ներկայացուցիչներուն համար եղաւ մի, սուրբ եւ ընդհանրակալ :

ԵԿԵՂԵՑԻՆ քրիստոնէական ըմբռնումով ՄԻ Է, որովհետև ինքն է աստուածային ճշմարտութեան յայտնութիւնը և աւանդապահը, ու մենք գիտենք թէ ճշմարտութեան հակասող ուրիշ ճշմարտութիւն մը գոյութիւն չի կրնար ունենալ, և որովհետև ճշմարտութիւնը քրիստոնէական դաւանութեան և վարդապետութեան նոյնութեան և միութեան մէջ կը կայանայ, հետեւաբար եկեղեցին մի է ըսելով կը հասկնանք թէ եկեղեցին կազմուած է մէկ դաւանանքի պատկանող անդամներէ : Ու մենք կը հաւատանք թէ քրիստոնէական բոլոր եկեղեցիներու պատկանող բոլոր հաւատացեալները միեւնոյն դաւանութիւնը ունին հանդէպ Քրիստոսի և Երրորդութեան՝ որոնք քրիստոնէական կրօնքին էական դաւանութիւնը կը կազմեն ու ալ մենք չենք փնտռեր այն պատճառներն ու պարագաները՝ որոնք ծնունդ տուած են տեղական մասնաւոր և ազգային եկեղեցիներու գոյութեան և որոնց ամբողջութիւնը կը կազմէ բուն իսկ քրիստոնէական եկեղեցիին միութիւնը, ինչպէս որ առաքեալը կը գրէ. «Դուք այնպէս քալէք, ինչպէս որ կը վայլէ այն կոչման՝ որով դուք կանչուեցաք. բոլոր խնարհութիւնով ու հեղութիւնով, երկայնամտութիւ-

նով, սիրով, իրարու ներողամիտ ըլլալով. Ըննալով Հոգւոյն Սրբոյ միաբանութիւնը խաղաղութեան կապով պահել մէկ մարմին և մէկ հոգի ինչպէս որ մէկ յոյսով կանչուեցաք ձեր կոչումին. Աստուած մէկ է և ամենուն հայր, որ ամենուն վրայ և ամենուն հետ և ձեր ամէնուն հետ է ևն» (Եփես. Դ. 1-16):

ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՍՈՒՐԲ Է. 1. — Որովհետև սուրբ է իր գերազոյն գլուխը Քրիստոս. 2. — Որովհետև սրբութեան կոչուած են բոլոր անոնք, որոնք այդ եկեղեցիին անդամ ըլլալու սահմանուած են, ըստ առաքեալին թէ «Ձեզ կանչող սուրբին պէս դուք ալ սուրբ եղիք ձեր բոլոր վարմունքին մէջ» (Ա. Պետ. Ա. 15) կամ թէ «ինչպէս որ մեզ աշխարհի սկիզբէն առաջ ընտրեց որպէս զի մենք իր առջև սիրով սուրբ և անարատ ըլլանք» (Եփես. Ա. 4): 3. — Եկեղեցին սուրբ է իր ընդունած և քարոզած վարդապետութիւնովը, քանի որ ինք կը սորվեցնէ հաւատացելոց դաւանիլ ճշմարտութեան Ս. հաւատքը, ունենալ մաքուր սիրտ, ամբիծ վարք մեր բոլոր կեանքի օրերուն մէջ: Վերջապէս եկեղեցին սուրբ է, որովհետև ան միանգամ ընդ միշտ սրբուած է աստուածային գառին, այսինքն Յիսուսի, Քրիստոսի արեւնովը: ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԱՍԿԱՆ Է. 4. — Այսինքն կաթողիկէ, որովհետև հրէական տաճարին նման տեղի մը և ազգի մը յատուկ չէ միայն, այլ ընդհակառակը ամէն ազգեր, ամէն դարու մարդկութիւն կոչուած են հաղորդակից ըլլալու իր քարոզած ճշմարտութիւններուն, իր աւանդած սրբութեանը: Որովհետև Քրիստոնէական եկեղեցին տիեզերապէս քարոզուելու կոչումը ունի, և եթէ կարելի է ըսել, ան յաւիտենապէս պիտի տեսէ մարդկութեան արատները սրբելու համար:

Մասնաւոր եկեցիներու գոյութիւնը ընաւ չի վնասեր

քրիստոնէական եկեղեցւոյ ընդհանրականութեան, քանի որ այդ մասնաւոր եկեղեցիներն են որ կը նպաստեն քրիստոնէական կրօնին ընդհանրացումին, և իրենք են որ կը կազմեն եկեղեցիին միութիւնը և անով եկեղեցիին ընդհանրականութիւնը:

43. Ի սկզբանէ անտի տեսակ մը վարդապետութիւն եղած է սա համոզումը թէ առաքելական սուրբ և ընդհանրական և մի եկեղեցին անսխալական է նաև: Անսխալութեան այս վարդապետութիւնը իբրև զէնք գործածուած է գրեթէ մեր թուականի երկրորդ դարէն սկսեալ, արդիւելու համար բուն իսկ եկեղեցւոյ ծոցէն բուսնող հերետիկոսութիւնները որոնցմէ ոմանք տգիտութեան և ոմանք փիլիսոփայական մտածումներու արդիւնք էին: Այդ անսխալութիւնը կը հիմնուէր սա համոզումին վրայ թէ առաքեալները՝ քրիստոսէն ուսուցուած գրաւոր և բերանացի ճշմարտութիւններ աւանդեցին իրենց հիմնած եկեղեցիներուն, և թէ այդ ճշմարտապատում աւանդութիւնները անվթար և անփոփոխ պահպանուեցան եկեղեցւոյ իրարու յաջորդող հայրապետներուն և ժողովուրդներուն միջոցաւ: Եկեղեցին ատով իրաւունք ունեցաւ յայտարարելու թէ առաքելական ուսուցման և քրիստոսաւանդ ճշմարտութիւններուն միակ աւանդապահն է ինքը և թէ իրմէ դուրս և իրեն հակառակ ուրիշ ճշմարտութիւն մը չկրնար գոյութիւն ունենալ: Ահա ասոր համար է որ Ոսկերեբան Հոգեգալստեան իր ճառին մէջ կ'ըսէ. «Եկեղեցին չի ծերանար, չի նուաճուիր, և չի յաղթահարուիր իր հակաակորդներէն, որովհետև Քրիստոս անոր համար չարահաւակորդները անոր չպիտի կրնան չարուեցաւ, և դժոխոց դռները անոր չպիտի կրնան յաղթահարել: (Տես նաև Մատթ. Ժ. 9. 18) և մեր եկեղեցւոյ վարդապետներէն մին Ներսէս Լամբրոնացի իր պատարագի մեկնութեան մէջ կ'ըսէ. «Ո՛վ եկեղեցի,

Սուրբ Հոգւոյն սիւնը կ'առաջնորդէ քեզի, և քու ուղեցոյցը Աւետարանի վէճը Քրիստոսն է :

48. Արեւելեան եկեղեցիները կ'ընդունին թէ Առաքելական եկեղեցւոյ անսխալութիւնը եկեղեցւոյ էութեանը մէջն է և թէ այդ անսխալ էութեան ճշմարիտ ձայնին արձագանգը կ'ըլլան տիեզերական ժողովները՝ զոր կազմեցին և կրնան կազմել ի սրահանջել հարկին բոլոր տիեզերական եկեղեցւոյ հայրապետներն ու վարդապետները և այդ տիեզերական ժողովներն են որ կը քննեն և կ'որոշեն Ս. Գրոց իմաստները, կը գծեն հաւատոյ կանոնները, Քրիստոնէական կեանքի բարոյական հրահանգութիւնները : Մեր Հայկական Ս. եկեղեցւոյ համար տիեզերական ժողովները երեք են. Ա. Նիկիոյ ժողով, Բ. Ս. Կ. Պոլսոյ ժողով և Գ. Եփեսոսի ժողով : Յունական եկեղեցւոյ համար տիեզերական ժողովները եօթն են (Դ. Քաղկեդոնի Ե. Բ. Կ. Պոլսոյ, Զ. Գ. Կ. Պոլսոյ, Է. Բ. Նիկիոյ) Իսկ Կաթողիկ եկեղեցին՝ որուն համար ղեկժանիլը ամենէն ղիւրբին և հեշտ գործն է, անսպայման կերպով շատցուցած է իր տիեզերական ժողովներու ցանկը : Երեք տիեզերական ժողովներուն տուած վճիռներուն պարտաւոր են հնազանդիլ բոլոր անոնք՝ որոնք յաղթական և կամ զինուորեալ (*) եկեղեցիին կը պատկանին առանց ղիւրքի, ախոզոսի և աստիճանի բացառութեան : Անոնք՝ որոնք Քրիստոնեայ ըլլալով հանդերձ չեն ուզած հնազանդիլ տիեզերական

(*) Քրիստոնէական եկեղեցին երկու մասի կը բաժնուի. անոնք՝ որոնք կը պատկանին Քրիստոնէական եկեղեցիին և որոնք տակաւին կենդանի են կը կազմեն զինուորեալ եկեղեցին քանի որ իրենք տակաւին յաղթելիք փորձութիւններ ունին կեանքի ճամբուն վրայ. իսկ ընդհակառակը, անոնք՝ որոնք իրենց կեանքի փորձութիւնները աւարտած և քրիստոնէավայել վախճան մը ունեցած են և մեկնած այս աշխարհէն կը կազմեն յաղթական եկեղեցին :

ժողովներու կողմէ տրուած վճիռներուն. կոչուած են հերձուածող, հերէսիկոս, ուրացող և քանադրուած : Եկեղեցւոյ համար ուրացողը այն մարդն է որ պարզապէս և առանց այլ և այլի կ'ուրանայ Քրիստոնէութիւնը, որու մէջ ծնած և մեծցած էր ինքը : Կը կոչուի նաև հաւատուրաց : Հերձուածող անիկա է, որ չուզէր հընազանդիլ եկեղեցւոյ վարչական կառավարութեանը և անոր օրինաւոր հովիւներու իշխանութեանը և անոնցմէ կը բաժնուի, առանց իր Քրիստոնէական հաւատքը ուրանալու : Հերէսիկոս կը կոչուի անիկա որ հաւատոյ և դաւանութեան մասին եկեղեցւոյ կողմէն վճուած ճշմարտութիւնը նոյնութեամբ չընդունիր, և իր կողմէն անկէ կը պահպանէ և կամ անոր վրայ կաւելցնէ և կամ նոյն իսկ բոլորովին կ'ուրանայ ոչ թէ Քրիստոնէութիւնը այլ Քրիստոնէական այս կամ այն դաւանութիւնը : Տիեզերական ժողովներու կազմակերպութեան առաջին օրինակը առաքեալները տուին, երբ կազմեցին Երուսաղէմի մէջ առաքելական առաջին ժողովը, կարգադրելու համար իրենց ժամանակ երեւան եկող և վէճի նիւթ կազմող խնդիրները : (Տես. Գործք. Առաք. Ա. 16 Զ. 1-7 ԺԱ. 2-18. ԺԷ. ԻԱ. 18-25 և լն. :

49. Հռովմէական եկեղեցին, որ միշտ ջանադիր եղած է խեղաթիւրելու ամենէն տարրական ճշմարտութիւնները, եկեղեցւոյ վարդապետութեան մասին եւս հետզհետէ ինկաւ կարգ մը մոլութիւններու մէջ որոնք սպառնովաբար պատիւ չեն կրնար բերել ոչ քրիստոնէութեան ընդհանրապէս և ոչ ալ նոյն իսկ կաթողիկ եկեղեցւոյ մասնաւորապէս : Թ. դարէն սկսեալ հռովմէական եկեղեցին օգտուելով իր քաղաքական ղիւրքէն այնպիսի երկրի մը մէջ՝ ուր միահեծանութիւնը սուսպելական դարերէ 'ի վեր մտքերու միակ զբաղումը եղած էր ինչպէս կրօնական նոյնպէս քաղաքական անձնաւորու-

Թիւններու համար, հռովմէական եկեղեցին՝ որ հաճոյք չէր կրնար զգալ թերեւս բոլոր եկեղեցիներու դաւանած սա քիչ մը վերացական վարդապետութենէն թէ Քրիստոս է ընդհանուր եկեղեցւոյ գլուխը, ելաւ յայտարարելու թէ Հռովմի պատրիարքը կամ Պապն է քրիստոնէական եկեղեցւոյ տեսանելի գլուխը և թէ իր այդ իրաւունքը Աստուծոյ կողմէն տրուած է իրեն, և թէ այդ իրաւունքը իրեն տրուած է միմիայն անոր համար որ ինքն է Պետրոսի յաջորդը, գլուխ է եկեղեցւոյ քանի որ Պետրոս ալ գլուխ էր առաքեալներուն: Ահա այս է հռովմէական եկեղեցւոյ ուսուցած վարդապետութիւնը Պապին գլխաւորութեանը մասին: Մենք իբրև քրիստոնէական ճշմարիտ եկեղեցւոյ զաւակ չենք կրնար երբեք ընդունիլ հռովմէական եկեղեցւոյ այս սխալ ուսուցումները՝ որոնց մէջ ոչ հաւատք գոյութիւն ունի և ոչ ուղիղ և առողջ տրամաբանութիւն: Պահ մը ընդունելով հանդերձ թէ Պետրոս գլուխը եղած ըլլայ միւս առաքեալներուն, ինչ որ աւետարանով երբեք չկրնար հաստատուիլ, այս չինչանակեր թէ իր յաջորդներն ալ պիտի ունենան այն միեւնոյն իրաւունքը՝ որ իրեն անձին միայն պէտք էր տրուած ըլլալ: Ոչ միայն Պետրոսի անձնական գլխաւորութիւնը չի կրնար հաստատուիլ աւետարանով, այլ և պատմութեամբ վաւերապէս չի կրնար հաստատուիլ թէ Պետրոս առաքեալ առաջին Եպիսկոպոսը եղած ըլլայ Հռովմայ աթոռին: Ընդհակառակը սա ստոյգ կ'երևի թէ Պետրոս Հռովմ գնաց պարզապէս հոն նահատակուելու համար և թէ Հռովմայ առաջին եպիսկոպոսը եղած է Լինոս, ըստ եկեղ. Պատմութեան վկայութեան: Բաց աստի մենք ի հաւատոց գիտենք թէ Քրիստոնէական եկեղեցւոյ գլուխն է նոյն ինքն Քրիստոս, ինչպէս կը գրէ Պօղոս առաքեալ իր խօսքը Եփեսացի ժողովուրդին ուղղելով: «Ալ այսու-

հետև զուք օտար և պանդուխտ չէք, այլ սուրբերուն քաղաքակիրցները և Աստուծոյ ընտանիքը, առաքեալներուն և մարգարէներուն հիման վրայ շինուած, որուն անկիւնին գլուխն է Յիսուս Քրիստոս. (Եփես. Բ. 19-21): Եւ այդ Քրիստոսի զգալի գլխաւորութեան շուքին տակն է որ մասնաւոր եկեղեցիներու հայրապետները իբրև նոյն և մի գլխոյ վարչական փոխանորդներ, հաւասար իրաւունքներով և հաւասար պարտաւորութիւններով կոչուած են հովուելու իրենց յանձնուած մասնաւոր եկեղեցիները առանց մեծի և փոքրի հակաքրիստոնէական յաւակնութիւններու:

50. Պապական եկեղեցին չգոհանալով իր հայրապետներուն գլուխ եկեղեցւոյ կեղծ մակդիրը սեպհականելէն 1870-71ին նոր մոլորութիւն մըն ալ աւելցուցին իրենց առաջին մոլորութեանը վրայ Պապին անձին յատկացնելով եկեղեցւոյ և տիեզերական ժողովներու սեփականութիւնը եզոզ անսխալութիւնը: Արդէն քիչ առաջ ըսինք թէ եկեղեցւոյ անդամները ինչ դիրքի և ինչ տիտղոսի ալ տէր եղած ըլլան, Պատրիարք, Կարդիկոս, Պապ և այլն պարտաւոր են հնազանդել տիեզերական ժողովներու վճիռներուն, քանի որ անոնք են միակ ճշմարիտ ու անսխալ: Որովհետև անհատները միշտ հակամէտ են սխալելու: Պետրոս անդամ իր առաքեալ եղած միջոցին իբրև անհատ և իբրև մարդ իր շեշտուած սխալները ունեցաւ և Հերոնիմոս, Լատին եկեղեցւոյ այդ հայրապետը, որ միեւնոյն ժամանակ իր եկեղեցւոյն Մետրապոլիսը եղաւ, իր ընդդէմ Պետրագեանց ճառին մէջ կը գրէ թէ «Նոյն իսկ Պետրոսի չտրուեցաւ անսխալութիւն» Բաց աստի եթէ Հռովմայ եկեղեցին տակաւին ուղէ պնդել իր պապերու անսխալութեան նկատմամբ, ամէնէն սխալ գաղափարը կազմել պիտի տայ իր մասին և այնուհետև այլ եւս չպիտի կրնայ նոյն իսկ

իր անկեղծութիւնը ապացուցանել, քանի որ լատին եկեղեցւոյ պատմութիւնը, հազարաւոր անհերքելի ապացոյցներ ունի թէ քրիստոնէական եկեղեցիներու հայրապետներէն Պապերը ամենէն աւելի սխալած են: Ահաւասիկ քանի մը օրինակ պատմութենէն. էլէֆթէրիոս Վիքտոր Պապը նախ Մօնղանեանց հերետիկոսութիւնը ընդունեց ու յետոյ դատապարտեց: Լիբերիոս Պապ նախ արիոսականութիւնը ընդունեց, Աթանասի աքսորը ստորագրեց և արեւմտեան եպիսկոպոսներէն նզովուելէն վերջ, իր նախորդ կարծիքները հերքեց: Փելիքս Պապ ալ իրեն նման ըրաւ: Զոսիմոս Պապ Պեղազիոսի և Կեղեսոսի մոլորութիւնները եկեղեցիին ընդունել տալու համար ամէն ջանք ի գործ դրաւ, նոյն իսկ Ափրիկէի եպիսկոպոսներուն յորդորանաց գիրեր գրեց, բայց յետոյ թէ՛ այդ հերետիկոսները և թէ՛ իր գրած գիրերը նզովեց: Վիրգիլիոս Պապ նախ Եւաիքականութիւնը ընդունեց, նզովեց Բաղկեդոնի ժողովը և զանի դաւանողները և յետոյ հակառակը յայտարարեց: Աղաթօն Պապ Կ. Պոլսոյ Գ. ժողովին մէջ նզովեց և բանադրեց Ուորիոս Ա. Պապը և Յովհաննէս Գ. Պապ Ուորիոսը պաշտօնանց, Ստեփաննոս Զ. Պապ Փորմոզոս Պապը գերեզմանէն հանեց և Տիբեր գետը նետել տուաւ իրը և մոլորեալ, ու յետոյ Ռոմանոս և Թէոփորոս Բ. Պապերը այդ Ստեփաննոսը դատապարտեցին և Փորմոզոսի մարմինը Տիբերիոսէն հանելով նորէն թաղեցին: Մարկեղիանոս մեռնելէն վախճալով կոտց խունկ մատուցանել տուաւ և յետոյ 300 եպիսկոպոսներու ժողովի մը մէջ խոստովանեցաւ իր յանցանքը և ապաշխարութեան դատապարտուեցաւ: Զենք ուղեր երկարել Պապերու կողմէն ցոյց տրուած աշխարհահռչակ սխալներուն ցանկը ու մանաւանդ լուսթեամբ կուզենք անցնիլ Պօրծիաներու Պոնտփակիոս է.ի և այլնի նման մարդասպան, անբարոյական, զօջաքաղ և

հարստահարող Պապերու անլուր արարքները՝ որոնք ոչ միայն հանդիսաւոր հերքումն են Պապերու ճրիապէս ընծայուած անսխալականութեանը, այլ և հանդէպ Բրիստոնէութեան իրրև պիղծ արասներ յաւիտեանապէս պիտի մնան կրօնապատմական տարեգրութիւններու մէջ:

Ճ 1. Մինչև հոս խօսեցանք եկեղեցւոյ առաքելական հիմնարկութեան, անոր նշանակութեանը, միութեանը, սրբութեանը և ընդհանրականութեան մասին: Յոյց տուինք թէ Բրիստոնէական եկեղեցւոյ գլուխը բուն ինքը Բրիստոս է, և թէ աւելորդ և անտեղի է Պապերուն այն յաւակնութիւնը որով ինքզինքնին գլուխ եկեղեցւոյ կը հռչակեն, մինչդեռ իրաւամբ համահաւասար Պատրիարքներէն մէկն է պարզապէս: Յոյց տուինք թէ ինչ է եկեղեցւոյ ըմբռնած անսխալականութիւնը և թէ՛ ինչպէս պապերը կրօնական աններելի զեղծում մը գործած են իրենց անձին սեփականելով եկեղեցւոյ յատուկ անսխալականութիւնը: Կուզենք քանի մը խօսք ալ ընել Հայ եկեղեցւոյ հիմնարկութեան և անոր կազմակերպութեանը մասին: Հայ եկեղեցիին հիմնադիրները եղած են Բրիստոսի տասերկու առաքելաներէն Բարթոլղիմէոս և Թադէոս (*), և այդ իսկ պատճառաւ մին է առաքելական եկեղեցիներէն: Հայկական Բրիստոնէութիւնը, ինչպէս կը տեսնուի, շատ հին քարոզութիւն մըն է, բայց նոյն ժամանակի Հռովմէական պետութեան ի գործ դրած հալածանքը իր ազդեցութիւնը ունեցաւ նաև մինչև մեր սամաններուն մէջ, անոր համար եկեղեցի և եկեղեցւոյ կազմակերպութիւն հալածանքի մէջ մնացին և գրեթէ գաղտնի քարոզուեցան: Այդ ժամանակներուն Հայկական եկեղեցին ունեցաւ նոյն իսկ իր նահատակները՝ որոնց արիւնը այնքան

(*) Ոմանք Թադէոսը եօթանասուն երկու աշակերտներէն մին կը նկատեն:

բեղմնաւոր եղաւ Քրիստոնէական հաւատքի տարածու-
մին համար: Որովհետեւ կը տեսնենք որ մեր երկրին մէջ
գրեթէ ամենէն կանուխ Քրիստոնէութիւնը պետական
կրօն կ'ըլլայ և իր վրայէն կը սրբէ հալածանքի արիւն-
ները: Հայկական եկեղեցիին պաշտօնական հանդամանք
ստանալուն՝ Կաթողիկոսական Աթոռը կը բազմի Գրիգոր
Լուսաւորիչ, որ կերպով մը երկրորդ հիմնադիրը կ'ըլլայ
Հայ Քրիստոնէութեան, և անա այդ պատճառաւ ումանք
ազիտութեամբ և այլք չարամտութեամբ Հայկական
եկեղեցին կը կոչեն Գրիգորեան կամ Լուսաւորչական
եւս: Կաթողիկ եկեղեցւոյ վարդապետները Հայկական
եկեղեցիին առաքելականութիւնը և անկախութիւնը
կասկածի տակ ձգելու մարմաջով կարգ մը առասպելներ
հրահեցին Գրիգոր Լուսաւորչի անձին շուրջ, փորձեր
ըրին դանի մինչև Հռովմ զրկելու և այդ տեսակ առաս-
պելական ճամբորդութիւնները վաւերացնելու համար
Դաշակեց քաղաքի նման կեղծ ու սղայօդ գիրքերու վա-
յութիւնները ի մէջ բերին. Աւելորդ է ըսել թէ այդ
առասպելները այսօր իրենց նշանակութիւնը կորսնցու-
ցած են բոլորովին նոյն իսկ Հայ Կաթողիկներու համար
և այսօր ճշմարիտ իրականութիւնը կուգայ պարզօրէն
հաստատելու՝ պատմական փաստերով՝ թէ Հայ եկեղե-
ցին առաքելական է իր ծագումով, թէ միւս եկեղեցի-
ներէն առաջ այսինքն Դ. դարու նախակիրճը պետական
կրօն մը եղած է, թէ այդ նշանաւոր փոփոխութեան
միջոցին Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ ոչ թէ Քրիստոնէու-
թիւնը նոր քարոզած ու եկեղեցին նոր հիմնած, այլ իր
օրով ձերբազատուած և կանուխէն գոյութիւն ունեցող
եկեղեցին կազմակերպած, բարեւաւած և զարգացուցած
է, անկախ բոլորովին ինք իր սահմաններուն մէջ և թէ
Հայ եկեղեցին իր ծագման օրերէն սկսեալ մինչև այսօր
պահած է իր տօնային անկախութիւնը հակառակ շատ
մը դժուարին կացութիւններու և դժբախտ պարագա-
ներու՝ զորս դարերը ծնցուցին շարունակ:

Խ Ո Ր Հ Ո Ւ Ր Դ

52. Եկեղեցին ունի ոչ միայն իր վարդապետու-
թիւնները որոնցմէ ամենէն կարեւորները տեսանք ար-
դէն, այլ և իր խորհուրդները (sacrement): Բայց քիչ մը
տարօրինակ է տեսնելը որ Ս. Գրոց հին և նոր կապա-
րաններուն մէջ այդ խորհուրդներու մասին ոչ մէկ ակ-
նարկութիւն և ոչ մէկ յայտնի բացատրութիւն կը
գտնուի: Այս պատճառաւ թերեւս անտեղի չըլլար խոր-
հուրդներու ծագումը վերագրել ոչ թէ աւետարաննե-
րուն և առաքելոց՝ այլ եկեղեցւոյ հայրապետներուն:
Միայն նոր կտակարանին մէջ քանի մը տեղեր յիշուած
կան խորհուրդներ, խորհուրդ Էլն. բառերը, և որոնք
կը նշանակեն իրենց պարզագոյն իմաստովը՝ « բան մը
որ ծածկուած է, կամ որ մեր աչքերէն վարագուրուած».
(խորհուրդ նշանակող Յունարէն բառն է միսթիրիօն,
Mystère, որ Յունարէն միիկ ԳՈՅԵԼ, ՓԱԿՈՒԻԼ բա-
յարմատէն կ'ելլէ:) Պօղոս առաքեալ այդ խորհուրդ
բառը կը գործածէ ցուցնելու համար անցեալին մեզ եր-
կար ասեւն անծանօթ մնացած ու յետոյ ԱԻԵՏԱՐԱՆՈՎ
յայնմուած ճշմարտութիւն մը, ինչպէս կը տեսնուի Կո-
ղոսացիներուն գրած սա կտորէն. «Որոնց ուղեց Աստ-
ուած զխոցնել թէ ինչ է այս խորհուրդին փառաւոր
ճոխութիւնը հեթանոսներուն մէջ, թէ ան Քրիստոնէ
ձեր մէջը փառքի յոյսը»: (Կող. Ա. 27 բազդատէ նաև
Եփես. Ա. 9): Նոյն առաքեալը երբեմն այս բառը կը
գործածէ մատնանշելու համար սպառաշին պատկանող
ճշմարտութեան մը թաքուն իմաստը. «Ահա ձեզի խոր-

հուրդ մը կ'ըսեմ. ամէնքս պիտի չննջենք, բայց ամէնքս ալ պիտի փոխուինք» (Ա. Կորնթ. ԺԵ. 51): Երբեմն ալ խորհուրդ բառը կը գործածէ մասնանշելու համար խորհրդանշանի մը թաքուն իմաստը. «Այս խորհուրդս մեծ է, բայց ես Քրիստոսի և եկեղեցիին նկատմամբ կ'ըսեմ. (Թուղթ Եփես. Ե. 32): Ահա գրեթէ այս իմաստներով միայն գործածուած է Ս. Գրոց մէջ խորհուրդ բառը և երբեք չի համապատասխաներ իր այսօրուան նշանակութեանը: Եկեղեցւոյ հայրերէն Տերաուղիանոս, խորհուրդ բառով կը հասկնայ խորհրդանշան մը՝ որուն ներքե կրօնական բարի կամ չար գաղափար մը պահուըտած է և իր այդ ըմբռնումով Միղբայի պաշտամունքին առիժները խորհուրդ կը նկատէ: Տերաուղիանոսի համար մկրտութիւնն ու հաղորդութիւնը խորհուրդներ են:

53. ԽՈՐՀՈՒՐԴ բառին իր նախկին պարզ նշանակութենէն անջատ այսօրուան մեր ըմբռնած իմաստը առողն եզաւ Օգոստինոս, երբ խորհուրդ բառը սապէս սահմանեց. «Տեսանելի նշան անտեսանելի շնորհքին»: Եւ այդ օրէն է որ «խորհուրդը» իր Քրիստոնէական մասնաւոր նշանակութիւնը ունեցաւ և գործածուեցաւ ցոյց տալու համար Քրիստոնէական այն արարողութիւնները, որոնց զգալի ձեւին խօրը խորհրդաւոր ու նուիրական ներգործութիւն մը կայ, և ահա այդ խորհրդաւորութեան միջոցաւ մարդիկ Աստուածային շնորհներ կ'ընդունին: Մեր և բոլոր հին եկեղեցիներու համար եկեղեցւոյ խորհուրդները հետզհետէ եօթնի բարձրացան, 1. Մկրտութիւն, 2. Գրոշն, 3. Ապաշխարութիւն, 4. Հաղորդութիւն, 5. Պսակ կամ անուսնութիւն, 6. Օծումն հիւանդաց, 7. Կարգ կամ ձեռնադրութիւն ֆահակայութեան: Խորհուրդները կազմող մասերն են. Ա. Նիւթք. Բ. Ձեռք: Խորհուրդներուն մէջ նիւթքն է անոր մատակարարութեան ատեն գործածուած իրը կամ արարողու-

թիւնը, իսկ ձեռն է այն որոշուած աղօթքի այն բանաձեւը, որով խորհուրդները կը մատակարարուին:

Խորհուրդներու մատակարարութեան համար երեք տարրեր անհրաժեշտ են, եթէ կ'ուզենք որ Քրիստոնէական եկեղեցւոյ ըմբռնումով խորհուրդը իր նշանակութիւնը և իր արդիւնքը ունենայ: Այդ երեք տարրերն են. 1.— Զգալի նշան մը, որով կարող ըլլանք խորհուրդին արտաքին մատակարարութիւնը տեսնել. 2.— Աղօթք որ պիտի սրբագործէ և նուիրականացնէ խորհուրդին զգալի նշանը. 3.— Օրինաւոր պաշտօնեայ, որ իրաւունք ունենայ խորհուրդը մատակարարելու, ի գործ դնելով զգալի նշանը և արտասանելով աղօթքը:

Մ Կ Ր Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

54. Տերաուղիանոսի համաձայն մկրտութիւնը առաջինն է եկեղեցւոյ խորհուրդներուն, և հրամայուած է Քրիստոսի կողմէն Երկնից արքայութեան ժառանգորդներուն իբրև նախաքայլ: Ինքն էր որ երբ իր աշակերտներուն հրաժեշտ կուտար երկինք համբառնալու համար, յանձնարարեց անոնց. «Գացէք այսուհետև, սորվեցուցէք բոլոր ազգերուն և զանոնք մկրտեցիք յանուն ՀՕՐ և ՈՐԳԻՈՅ և ՀՈԳԻՈՅՆ ՍՐԲՈՅ» (Մատթ. ԻԲ. 19): Հին Կտակարանին մէջ մկրտութեան դրութիւնը երբեք գոյութիւն չունի, և անիկա չի կազմեր կրօնական արարողութեան մաս մը: Մկրտութիւնը առաջին անգամ Յովհաննէս Մկրտիչ ի գործ կը դնէ, այն ատեն ընդունուած կրօնական սովորութիւններէն դուրս պարզապէս ապաշխարութեան հրաւիրուած ժողովուրդը այդ արտա-

քին սրբացման նշանով առաջնորդելու համար դէպի հոգեւոր սրբացումի այն կեանքը՝ զոր պիտի հիմնէր Քրիստոս: Յիսուս համակերպեցաւ Յովհաննէսի հրաւերին ու ինք իր վրայ կատարել տուաւ այն արարողութիւնը՝ զոր Յովհաննէս տաճարէն դուրս կը կատարէր Յորդանանու եզերքը, իբրև վերջին շառաւիղը Իսրայէլի մարգարէներուն: Եւ այնուհետև մկրտութեան սրբարար խորհուրդը նկատուեցաւ իբրև յայտարար նշանը Քրիստոնեաներուն, որոնք պիտի կոչուէին անդամակցել Քրիստոսի հիմնած եկեղեցիին: Յիսուսի առ Նիկողիմոսը սած սա խօսքը թէ «Թէ որ մարդ մը ջուրէն և հողիէն չձնի չի կրնար Աստուծոյ թաղաւորութիւնը մտնել» (Յովհ. Գ. 5) ամենէն որոշ յայտարարութիւնն է մկրտութեան կատարելիք դերի մասին:

ՏՃ. Մկրտութեան նւթն է ջուրը, որ շատ հին ժամանակներէ սկսեալ բոլոր ազգերու կողմէն նկատուած է ամենէն գերազանց մաքրիչ տարրը: Իսկ մկրտութեան կերպն է, կամ ընկղմումը, կամ հեղումը և կամ արսիւնքը: Մեր եկեղեցին առաքելական դարուն սովորութեանը համաձայն որդեգրած է ընկղմելու սովորութիւնը, և երախային մկրտութիւնը կը կատարէ զանի երեք անգամ ջուրին մէջ ընկղմելով և կ'արտասանէ սրբարար աղօթքին բանաձեւը, որ է «Յանուն Հօր և Որդւոյ և Հօգւոյն Սրբոյ» Արեւելեան հին եկեղեցին արսիւնքով կամ հեղումով մկրտութիւն կը կատարէր միայն անոնց համար՝ որոնք հիւանդներ էին և չէին կրնար տարբեր կերպով մկրտուիլ: Ընկղմումը մկրտելու սովորութիւնը գրեթէ բոլոր Քրիստոնեայ եկեղեցիներու մէջ տեւեց մինչև ԺԴ. դար, ուրկէ վերջ անիկա զրեթէ դադրեցաւ Կաթողիկ եկեղեցիին մէջ, որ իրեն համար ընտրեց հեղումը մկրտութիւնը: Կաթողիկ պատմագիրներ անգամ կը խոստովանին թէ մկրտութեան հին սո-

վորութիւնը ընկղմումը էր միայն, քանի որ Պօղոս առաքեալ որոշ կերպով կը գրէ «Մկրտութիւնով Անոր հետ քաղաւերով, նաև Անոր հետ յարութիւն առիք Աստուծոյ զօրութեանը հաւատալով (Կող. Բ. 12): Մկրտութիւնով թաղուել կարելի էր միայն այն ատեն երբ մկրտութիւնը ընկղմումով տեղի կ'ունենար: Իսկ յետոյ Բողոքականները որդեգրեցին արսիւնքը մկրտութիւնը: Անգլիկան եկեղեցին իրեն համար որոշ ձեւ մը չունի մկրտութեան, տղայոց մկրտութիւնը ընկղմումը կը կատարէ, չափահասներուն համար ընկղմումը, հեղումը, կամ արսիւնքը: Մկրտութեան ձեւը իւրաքանչիւրին կամքին կը թողու:

ՏԵ. Քրիստոնէական ըմբռնումով մկրտութիւնը ոչ միայն յայտարար նշանն է Քրիստոնէական եկեղեցւոյ անդամակցութեան, այլ և միեւնոյն ժամանակ անիկա է միջոցը սկզբնական մեղիէն փրկուելու: Քրիստոնէական եկեղեցիին համար սկզբնական մեղի կը կոչուի արդիւնքը այն անհնազանդութեան, զոր Ադամ ցոյց տուաւ Աստուծոյ հանդէպ, և որուն հետեւանքով Ադամ, Եւա, երկիրն ու մարդկութիւնը անիծուեցան: Որչափ որ Մենդոց գրքին աւանդածին համեմատ, մահը Ադամին անհնազանդութեան հետեւանքով մուտ գտաւ աշխարհ, որչափ որ ուրիշ հատուածի մը մէջ Աստուած հայրերուն գործած յանցանքին համար ինքզինքը վրէժխնդիր ցոյց կուտայ նոյն իսկ թոռներուն հանդէպ. բայց տակաւին և ոչ մէկ տեղ՝ Հին Կտակարանին մէջ կը հանդիպինք հատուածի մը որուն մէջէն կարելի ըլլայ սկզբնական մեղքի վարդապետութիւն մը առաջ բերել: Ընդհակառակը Հրէական վարդապետութիւնը թէ Հին Կտակարանի և թէ Թաւմուսներու մէջ որոշ ցոյց կուտայ սա իրողութիւնը թէ մանուկները զերծ են ամէն արատէ և անոնց հողին մաքուր ու ամբիծ է բոլորովին: Բաց աստի

Հին Կառկարանը շատ որոշ հատուածներ ունի որուն մէջ ցոյց կը տրուի թէ Աստուած պատասխանատու պիտի նկատէ մարդը միմիայն իր անձնական յանցանքին կամ թերութեանը համար և թէ երբեք զաւակ մը չպիտի պատժէ իր հօր գործած մեղքին համար: Ահա քանի մը հատուածներ այդ օրինակ վարդապետութիւններուն. «Տղայոց յանցանքին համար հայրերը թող չմեռցունին, և հայրերուն յանցանքին համար տղաքը թող չմեռցունին. ամէն մարդ իր յանցանքին համար պիտի մեռցուի» (Բ. օրէնք ԻԴ. 16): Օրէնքին այս հատուածը այնքան լայն տեղ գրաւած էր Հրէական մտքերուն մէջ, որ իրենց պատժական օրինագրքին կանոններէն մին եղաւ: Իսրայէլի ժողովրդեան պատմութեան մէջ եղաւ ժամանակ մը երբ անձնական պատասխանատուութեան սկզբունքը կամաց կամաց եղծուեցաւ, և սկզբնական մեղքի տեսակ մը գաղափար ծնաւ: Այդ նորածին գաղափարին դէմ սկսան բողոքել մարգարէները, անոնցմէ մանաւանդ Նղեկիէլ և Նրեմիա՝ ուր որոշ կերպով սա տողերը կը կարդանք. «Այն օրերը անգամ մըն ալ պիտի չըսեն. հայրերը ազոխ կերան և որդիներուն ակռաները առին, այլ ամէն մարդ իր անօրէնութեան համար պիտի մեռնի, ամէն մարդ որ ազոխ կ'ուտէ անոր ակռաները միայն պիտի առնեն» (Նրեմիա ԼԱ. 29-30 բազդատէ Նղեկ. ԺԸ. 2-30 և ԼԳ. 20 ևլն.): Սկզբնական մեղքի վարդապետութեան որոշ հանգամանք և ընդլայնում առուղն եղաւ Պօղոս առաքեալ:

57. Բրիտանական մկրտութեան լուացման ընական ջուրը չէ որ կը մաքրէ երախային սկզբնական մեղքը, այլ այն Աստուածային խօսքը որ կայ մկրտութեան խորհուրդին մէջ (Եփես. Ե. 26) և այն հաւատքը, զոր ցոյց պիտի տայ մկրտողը՝ որ իբրև մեղքերէն մեռած կը թաղուի աւազանին մէջ և նոր ու հոգեւոր

կեանքով յարութիւն կ'առնէ Բրիտանոսի հետ. «Ձէք զիտեր թէ մենք որ Յիսուս Բրիտանոսով մկրտուեցանք անոր մահուանը մկրտուեցանք, անոր հետ թաղուեցանք մկրտութիւնով մահուան համար և ինչպէս Բրիտանոս Հօրը փառքովը յարութիւն առաւ մեռելներէն, այնպէս ալ մենք կեանքի նորոգութեան համար պտրտինք. ինչու որ եթէ մենք անկակից եղանք անոր մահուանը նմանութիւնով, նաև անոր յարութեանը նմանութիւնով ալ կցորդ պիտի ըլլանք:» (Հռովմ: Զ. 3-5): Արդէն ըսինք թէ մկրտութեան փրկարար բանաձեւն է Ներորդութեան դաւանութիւնը՝ զոր Յիսուս սորվեցուց. հետեւաբար մկրտութիւնը երբ մէկ կողմէն իբրև խորհուրդ զմեզ կը սրբէ մեր սկզբնական մեղքերէն, միւս կողմէն իբրև արտաքին նշան, կամ իբրև արարողական ձեւ, անկա գործնական դաւանութիւնը կ'ըլլայ Ներորդութեան վարդապետութեան հաւատալու, Բրիտանոսի աշակերտելու և եկեղեցւոյ անդամակցելու, ասով միայն կարելի է որոշ կերպով հասկնալ Յիսուսի այն խօսքը թէ «Ով որ կը հաւատայ ու կը մկրտուի պիտի ապրի և ով որ չհաւատար պիտի դատապարտուի:» Այս պատճառով է որ մկրտողը իր մկրտութեան պահուն, իրեն ուով է որ մկրտողը իր մկրտութեան հաւատք, յոյս և սէր և յեկամ կնքահօր բերնով նախ հաւատք, յոյս և սէր և յետոյ մկրտութիւն կը խնդրէ: Արդէն առաքեալներու ժամանակն անգամ երբ ամբողջ առաքեալներուն քարոզութեամբ կը հաւատար Բրիտանոսի, իրենց այդ հոգեւոր փոփոխութիւնը նուիրագործելու համար, երբ միջոցներ կը փնտռեն, առաքեալները, իրենց խօսքը այդ ամբողջ ուղղելով կ'ըսեն. «Ապաշխարեցէք և ձեզմէ ամէն մէկը թող մկրտուի Յիսուս Բրիտանոսի անունով մեղայ թողութեան համար և Հոգւոյն սրբոյ պարգևը պիտի ընդունիք (Գործք. Գ. 38 ԻԲ. 16 ևլն.):

58. Ըսինք թէ մկրտութեան ընական ջուրը չէ որ

մարդս իր սկզբնական մեղքերէն կը մաքրէ, այլ Աստուածային խօսքը և մկրտուողին կողմէն ցոյց արուելիք հաւատքը: Այս սկզբունքին վրայ հիմնուելով Բողոքական եկեղեցիներէն ոմանք կ'ուզեն վաւերական չնկատել մանկամկրտութեան սովորութիւնը՝ զոր ընդունած են արեւելեան եկեղեցիները, առարկելով թէ քանի որ երախան անչափահաս է և չկրնար անձնական դաւանութեան հաւաստիքը տալ, մկրտութիւնը անանկներուն վրայ չկրնար իր փրկարար ազդեցութիւնը ի գործ դնել: Պէտք է ըսել թէ մանկամկրտութեան սովորութիւնը շատ հին է իր ծագումով և անիկա ի գործ կը դրուէր նոյն իսկ առաքեալներուն ժամանակ, որովհետեւ Գործք Առաքելոցին մէջ կը կարդանք թէ Պօղոսի քարոզութեամբ Լիւդիացի ծիրանավաճառ կինը իր տունով կը մկրտուի (Ժ.Ձ. 15): Կը տեսնենք որ Թիվատիր քաղաքին բանտապետը բոլոր իրենցներով կը մկրտուի (Ժ.Ձ. 33), Կրիպոս Ժողովրդապետը իր բոլոր տունովը կը հաւատայ ու կը մկրտուի (Ժ.Բ. 8) Կուրնելիոս իր տունովը կը մկրտուի և այլն: Այս և նման պատմութիւններ կը ցուցնեն թէ առաքեալները անխափր կը մկրտէին տունին մէջ գտնուող բոլոր մարդերը, մանուկներն ալ մրասին, անշուշտ ծնողքներուն հաւատքը բաւական սեպելով նաև իրենց զաւակներուն համար: Մեր եկեղեցին առաքելական այդ ըմբռնումով երախայից մկրտութիւնը ի գործ կը դնէ և երախայի մկրտութեանը իբրև երաշխաւորութիւն ծնողքին Քրիստոնէութիւնը ընդունելով հանդերձ, երախային կու տայ նաև կնքահայր մը՝ որ փոխանորդաբար երախային կողմէն հանդիսաւոր դաւանութիւնը տալով միեւնոյն ժամանակ յանձն կ'առնու իր մկրտած երախան մտցնել իր յայտարարած դաւանութեան և Քրիստոնէական ուղղութեան մէջ: Մանկամկրտութիւնը իր այս ձեւին մէջ սա առաւելութիւնն ալ

ունի որ մանուկները նոյն իսկ իրենց անդիտակից կեանքի օրերէն սկսեալ եկեղեցւոյ անդամակցութեան մէջ առնուելով, անոնք կը մեծնան ու կը դաստիարակուին Քրիստոնէական ուղիղ հաւատքին մէջ, և իրենց չափահասութեան ատեն երբ կրօնքի գիտակից ընտրութեան կուզայ կարգը, այլ եւս դժուարութիւն չեն կրեր ընտրութեան այդ գործին մէջ, որովհետև ինչպէս արեւելեան հին եկեղեցիներու, ինչպէս նաև Բողոքական բարեկարգիչներու համար, եթէ մկրտութիւնը մէկ կողմէն չափահասներու համար Քրիստոնէական հաւատքի խոստովանութիւն մըն է, միւս կողմէն մանուկներու համար ալ վկայութիւն մըն է թէ անոնք ի ծնէ և իրաւամբ կը պատկանին Քրիստոնէական եկեղեցիին:

59. Մկրտութիւնը իբրև խորհուրդ երբեմն կը մատակարարուէր գրեթէ ամէն մարդու ձեռքով երբ պարագան ստիպողական ըլլար, այսու հանդերձ սա ստոյգ է թէ մկրտութիւնը մատակարարող պաշտօնեան եկեղեցական ելած է միշտ, քահանայ, վարդապետ և եպիսկոպոս, և այդ սովորութիւնը պահպանուած է և կը պահպանուի մինչև վերջ: Մկրտութիւնը մէկ անգամ միայն կը կատարուի մարդուս վրայ, այնպէս որ օրինակի համար երբ ի ծնէ Բողոքական կամ Կաթոլիկ Հայ մը կը վերադառնայ մեր եկեղեցին, մենք Կաթոլիկ կամ Բողոքական մկրտութիւնը օրինաւոր կ'ընդունինք, և միայն զրոյմի խորհուրդը կու տանք անոնց, քանի որ Բողոքականները դրոյմը չունին: Միայն Յունական եկեղեցին է որ առանց յարգելու միւս Քրիստոնէայ եկեղեցիներու կողմէն մատակարարուած մկրտութիւնը նորէն կը մկրտէ Յունական դաւանութիւնը ընդունողները, մոռնալով թէ մկրտութիւնը ուր որ ալ մատակարարուած ըլլայ, Երրորդութեան անունով միայն կատարուած է, հետեւաբար կարելի չէ ուրանալ անոր արժէքն ու նշանակութիւնը:

ներէն ոմանք Գրիստոսի անունով մկրտուած են, Պետրոս և Յովհաննէս առաքեալները զրկեցին, երթալ անոնց համար աղօթք ընելու, որպէս զի Ս. Հոգին ընդունին, և առաքեալները երբոր անոնց վրայ ձեռք դրին այդ մկրտուող Սամարացիները Հոգին ընդունեցան (Գործք Առաք. Ը. 14-17), որովհետև առաքեալները Հոգւոյն Սրբոյ տուչութիւնը ՁեռննԱ.ԳրՈՒԹ.ՆԱՄԲ կը կատարէին: Այդ սովորութիւնը մինչև այսօր գոյութիւն ունի նաև մեր եկեղեցւոյ մէջ, այնպէս որ երբ քահանան տղու մը մկրտութիւնը կը կատարէ, իր ձեռքը երախային գլխուն վրայ դրած կը կարդայ մկրտութեան ինչ ինչ աղօթքները: Գոնէ այդպէս ցոյց կու տան հին Մաշթոցները:

62. Դրոշմի խորհուրդը կը կատարուի մասնաւոր անուշահոտ իւզով՝ զոր ՄԻԻՌՈՆ կը կոչենք, հետեալ բար ՄԻԻՌՈՆԸ դրոշմին նիւթն է, և անոր բանաձևը՝ Ա.Ղ.ՕԹԻԲԸ: Յոյն եկեղեցին և ուրիշներ դրոշմի խորհուրդը կատարած ատեննին, կ'օծեն միայն երախային սիրտը, ականջները, աչքերը, բերանը, սաքերը և ձեռքերուն վրայ, իսկ մեր եկեղեցին այս զգայարանքներուն վրայ կ'աւելցնէ նաև հոտոտելիքը և քամակը: Բոլոր անդամներուն օծումը խաչանշանով տեղի կ'ունենայ, և իւրաքանչիւր անդամի համար մասնաւոր աղօթքի բանաձևեր կան: Առաջին անգամ ձակատը կ'օձէ ըսելով սոյն աղօթքը. «Յանուն Յիսուսի Գրիստոսի, քու վրայ թափուած այս անուշ իւզը թող ըլլայ երկնաւոր անապահան պարգևներու կնիքը:» Յետոյ աչքերը. «Յանուն Յիսուսի Գրիստոսի տրուած այս կնիքը թող քու աչքերդ լուսաւորէ, որպէս զի երբեք մահուան քունը չքնանաս:» Յետոյ ականջները. «Այս սրբութեան օծումը կուտանք քեզի, որպէս զի Աստուածային պատուէրները լսես:» Յետոյ հոտոտելիքը. «Յանուն Յիսուսի Գրիստոսի, քեզի տրուած այս կնիքը, քեզի համար կեանքէ

կեանք անուշահոտութիւն թող ըլլայ»: Յետոյ բերանը. «Յանուն Յիսուսի Գրիստոսի տրուած այս կնիքը քու բերնիդ պահպանութիւն, և քու չրթներուդ ամուր դուռն ըլլայ»: Յետոյ ձեռքերը. «Յանուն Յիսուսի Գրիստոսի, այս կնիքը թող քեզի համար բարեգործութեան և առաքինի գործքերու ու վարքի պատճառ ըլլայ»: Յետոյ սիրտը «թող այս աստուածային կնիքը քու մէջդ մաքուր սիրտ հաստատէ, և քու կուրծքիդ տակ ուղիղ հոգի նորոգէ»: Յետոյ քամակը «Յանուն Յիսուսի Գրիստոսի այս կնիքը թող քեզի համար ամուր վահան մը ըլլայ, որպէսզի անով կարող ըլլաս չարին արձակած նետերը թօթափել»: Յետոյ ոտքերը «Այս աստուածային կնիքը թող քու գնացքդ ուղղէ դէպի յաւիտենական կեանք, որպէսզի չսասնիս»: Եւ երբ քահանան դրոշմի խորհուրդը կ'աւարտէ ու կ'ամրոշջացնէ, այն ատեն մկրտող քահանան իր խօսքը նորակնուք երախային ուղղելով կ'ըսէ. «Սաղաղութիւնը թող քեզի հետ ըլլայ, ով Աստուծոյ փրկածը խաղաղութիւնը թող քեզի հետ ըլլայ, ով Աստուծոյ Օծեալը»:

63. Ինչպէս վերը տեսանք առաքեալները Մկրտութիւնը և Հոգւոյն տուչութեան ձեռնադրութիւնը միասին կը կատարէին թէ չափահասներու և թէ երախաներու վրայ: Այդ սովորութեան հետեանքով Գրիստոնէական բոլոր եկեղեցիները անխտիր երախայից մկրտութիւնը և դրոշմը միեւնոյն ժամանակ կը կատարէին: Կաթոլիկ եկեղեցին մինչև ԺԳ. դար տեւող քրիստոնէական այս ընդհանուր սովորութեան մէջ քմահաճ փոփոխութիւն մը մտցուց, և մկրտութենէն բաժնեց դրոշմը, և զանիկա վերապահեց արբունքի համող տղաքներուն, և դրոշմը կատարելու իրաւունքը տուաւ միայն եպիսկոպոսին: Բայց որչափ որ դրոշմը մկրտութենէն բաժնած և անոր տուչութիւնը միայն եպիսկո-

պոսին վերապահած է, այսուհանդերձ Լատին եկեղեցին մկրտութեան կից կատարել կուտայ՝ քահանային ձեռքով՝ արարողութիւն մը, Օծումն անունով, որ յարեւնման է դրոշմին և որուն սակայն դրոշմ անունը տալ չուզեր: Ինչ որ ալ ըլլայ, սակայն, իրենց օծումին և իրենց դրոշմին հանգամանքը, սա ստոյգ է թէ քահանային տուած օծումէն վերջ Լատին եպիսկոպոսներու ձեռքով կատարուած դրոշմի խորհուրդը շատ աւելորդ բան մըն է, և թէ կարելի չէ դրոշմը մկրտութենէն զատել, քանի որ այդ է առաքելական հնագոյն սովորութիւնը:

Անկլիքան եկեղեցին դրոշմի մէջէն խափանած է Օծումը և այդ խորհուրդը կը կատարէ միայն ձեռնադրութիւն ընելով: Բաց աստի ինքն ալ կը հետեւի հովմէական եկեղեցոյ վերջամուտ սովորութիւններուն և ոչ միայն դրոշմը կամ դրոշմի ձեռնադրութիւնը բաժնած է մկրտութենէն, այլ և եպիսկոպոսին միայն վերապահած է դրոշմի խորհուրդին մատակարարութիւնը:

Բողոքականները բնաւ դրոշմի խորհուրդ չունին:

ԱՊԱՇԽԱՐՈՒԹԻՒՆ

61. Ապաշխարութիւնը մարդկային զգացումի տեսակետով շատ կանուխ ժամանակներէ սկսեալ անհրաժեշտ պէտք մը նկատուած է, և կրօնքէն անկախօրէն ալ անիկա գրեթէ պարտաւորիչ հանգամանք մը ստացած է, իբրև կամաւոր և մերթ հարկադրուած պատիժ կամ հատուցում, գործուած յանցանքի մը կամ կատարուած անիրաւութեան մը: Կրօնքը վաւերացուցած

և նուիրագործած է մարդկային ընկերութեան այդ բարոյական պէտքը, այնպէս որ ապաշխարութիւնը կրօնական կալուածին մէջ անգամ այլևս շատ կանուխէն նշանակեց իրական զղջումով դարձ մը դէպի այն կեանքը՝ զոր ունէր յանցանքը կամ անիրաւութիւնը գործելէն առաջ: Այս իմաստով է որ Աստուծոյն հեռացող և ատուիակ Աստուծոյ դէմ յանցանք գործող Իսրայէլի ժողովուրդին կ'ազդարարուի. «Ինձի դարձէք Ձեր բոլոր սըրտով ծոմապահութեամբ, լալով և սգալով, և ձեր սիրտերը պատուեցէք ո՛չ թէ ձեր հանդերձները, և ձեր տէր Աստուծոյն դարձէք, որովհետև անիկա ողորմած, գըթած, երկայնամիտ, բազումողորմ է. (Յովել Բ. 12-13) Հին Կտակարանի մարգարէներէն վերջ, ապաշխարութեան կենդանի քարոզը եղաւ Յովհաննէս Մկրտիչ որ իր ձայնը լսեցուց Յորդանանու եզերքը, մեղքերու մէջ թաթխուած ժողովուրդը Աստուծոյ արքայութեան հրաւերին պատրաստելու համար:

65. Բրիտոննէութեան հիմնադիրը Յիսուս Բրիտոս աւելի մեծ նշանակութիւն մը տուաւ ապաշխարութեան անոր պէտքին և անոր նշանակութեանը և զանիկա պարտաւորիչ ըրաւ զիտակցաբար ու կամաւ կատարուած մեղքերու, յանցանքներու և թերութիւններու անհրաժեշտ դարմանումին, և մեր մէջ հոգեւոր կեանքը աւելի ևս շեշտելու և զօրացնելու համար. «Ապաշխարեցէք, որովհետև Աստուծոյ արքայութիւնը մօտեցած է» և «Եթէ չապաշխարէք ամէնքնիդ ալ պիտի կորսուիք» (Մատթ. Գ. 17, Մարկ. Ա. 15, Դուկ. ԺԳ. 3-5): Ահա ասոնք են ապաշխարութեան մասին Յիսուսի բացորոշ և յայտնի պատուէրները քրիստոնէից ուղղուած: Առաքելները ապաշխարութեան կարեւորութիւնը պահպանեցին մինչև վերջ և զայն ժողովուրդին պարտադրեցին, զանի մաքուր կեանքի մը առաջնորդելու համար:

Պետրոս առաքեալ տաճարի դրան տուջև հաւաքուած
 Իսրայէլի ժողովուրդին խօսած յորդորին մէջ կ'ըսէ .
 «Ապաշխարեցէք և դարձի եկէք, որ մեղքերնիդ ջնջուի
 և որպէսդի սփոփանքի ժամանակները գան Տիրոջը երե-
 սէն . (Գործք. Գ. 19—20) : Ուրիշ տեղ կը յիշուի թէ
 Աստուած հեթանոսներուն կեանք պարգեւելու համար
 ապաշխարութիւն տուած է, և թէ Անիկա մոռնալով մեր
 սգիտութեան ժամանակի պարագաները կը փափաքի որ
 ամէն մարդ ապաշխարէ մաքուր կեանքի մը տէրը
 դառնալու համար (Գործք. ԺԱ. 18, ԺԷ. 30) :

Եւ որովհետև ապաշխարութիւն, ապաշխարել կը
 նշանակեն, արամիլ, ողբալ, ցաւիլ և զգածուիլ, և
 ասոնց ամէնքը իբրև ապաշխարութեան պտուղ արտմու-
 թիւն կը բերեն իրենց հետ, Պողոս առաքեալ աշխարհիկ
 արտմութեան և ապաշխարութեան արտադրած արտմու-
 թեան միջև բազմատեսիւն մը դնելով կը գրէ . «Աս-
 տուծոյ ուղածին պէս եղած արտմութիւնը փրկութեան
 համար ապաշխարութիւն կը գործէ, որուն համար մարդ-
 չի զղջար, մինչ աշխարհի արտմութիւնը մահ կը գործէ»
 (Բ. Կորնթ. Է. 10) : Ապաշխարութեան ընծայուած կարե-
 ւորութիւնը նկատողութեան առնելով Եկեղեցւոյ հայ-
 բերը մկրտութենէն և դրոշմէն վերջն ալ ապաշխարու-
 թիւնը խորհուրդի կարգը անցուցին :

66. Ապաշխարութիւնը իբրև խորհուրդ նկատուած
 ստեն կը տեսնենք թէ իբր նիւթ անիկա երեք մասեր
 ունի . Ա. ԶԶՁՈԻՄ, Բ. ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹԻՒՆ, Գ.
 ԱՊԱՇԽԱՐԱՆՔ, որուն կրնանք հասոցում կամ դար-
 մանում անուններն ալ տալ : Զղջում կը նշանակէ իր
 գործած մեղքին անիրաւութեան և կամ թերութեան
 վրայ զգուանքով նայիլ, և զգալ թէ ինք իր մարդկա-
 յին կրօնական և բարոյական պարտաւորութիւններուն
 դէմ գործած է : Որպէս զի մարդ կարող ըլլայ ճշմարիտ

ապաշխարող մ'ըլլալ, պէտք է նախ և առաջ իրական
 զղջումի զգացումը ունենայ, որովհետև առանց իրական
 զղջումի ապաշխարութիւնը կեղծիք մըն է միայն, և
 չի կրնար երբէք փրկարար ըլլալ մարդուն համար : Իրա-
 կան և ներքին ինքնաբեր զղջումով է որ մէկը իրմէն
 կը մերկանայ հին մարդը, «Արդարութիւնով և ճշմարիտ
 որբութիւնով Աստուծոյ պատկերին պէս ստեղծուած նոր
 մարդը» հագնելու համար (Եփես. Գ. 22—24) : Բաց աստի
 մարդ անուանարկութեան և այլ երկիւղով չէ որ պէտք
 է զղջայ իր գործած թերութեանը վրայ, այլ պարզա-
 պէս հաւատքէ դրդուած, որովհետև միայն հաւատքէն
 ներշնչուած զղջումն է, որ փրկարար կրնայ ըլլալ մար-
 դուս և այն է միայն կրօնական քրիստոնէական զըզ-
 ջումը : Այդ զղջման հետեւանքով է որ զղջումի եկող
 յանցաւորը կ'ամչնայ իր մեղապարտ վիճակէն և կը
 մտադրէ այդօրինակ ընթացքի մը մէջ նորէն չգրանուիլ, և
 Աստուծոյ արդարութիւնը և անոր ըրած երախտիքը աչքի
 առջև բերելով կը մտադրէ աւելի անոր մօտենալ բարի
 գործքերով արժանանալու համար անոր ձրի շնորհքին :

67. Ապաշխարանքը զղջումին կը յաջորդէ իբրև
 անոր գործնական ապացոյցը կամ ընական հետեւանքը :
 Ապաշխարանքով յանցաւորը կը ջանայ գոհացնել իր դէմ
 դատախազ եղող խիզճը և ինքնակամ, առանց ուրիշի
 մը հարկադրուած ըլլալու, ինքզինքը կերպով մը կը
 պատժէ մինչև որ ներքին համոզում մը կամ կեանքի
 բարեւոք փոփոխութիւն մը իրեն համոզում կազմել տան,
 թէ ըստ բաւականին հատուցուած է իր անիրաւութիւնը :
 Թէ ըստ բաւականին հատուցուած է իր նմաններուն հան-
 յեթէ իր գործած անիրաւութիւնը իր նմաններուն հան-
 դէպ է, պէտք է դարմանել զայն փոխարինութեամբ մը
 և այս պարագային մէջ ապաշխարանքը իր հետ կը բերէ
 ոչ միայն գործուած նիւթական անիրաւութեան մը նիւ-
 թական հատուցումը, այլ և բարոյական սէրի ջանք մը,

որուն արդիւնքը ըլլայ բարոյական կեանքի վերանորոգութեան հաստատ մտադրութիւնը, Բայց երբ յանցանքը կամ մեղքը Աստուծոյ դէմ գործուած է, այդ անիրաւութիւնը կամ մեղքը նիւթական հատուցումով կարելի չէ դարմանել: Այս պարագային միայն Աստուծոյ ձրի շնորհքն է որ զմեզ կրնայ փրկել կամ պարտադրածել և այդ շնորհքին արժանանալու միակ միջոցն է ճանչնալ իր յանցանքը, զղջալ սրտով, ներողութիւն խնդրել անկեղծութեամբ, և ջանալ մեղքերով մեր վատնած ժամանակին փոխարէն մեր կեանքի մնացեալ օրերուն մէջ աւելի փութով աւելի ջերմութեամբ և աւելի քրիստոնէաբար կատարել իր հոգեւոր պարտականութիւնները, և եթէ կարելի է՝ ժամանակը ծախու առնել, աւելի բարեգործութիւններ և աստուածահաճոյ գործեր կարենալ կատարելու համար:

68. Զղջումի և ապաշխարանքի պարտականութիւններուն զոյգ կ'ընթանայ նաև խոստովանութիւնը, որ ապաշխարութեան խորհուրդը կ'ամբողջացնէ, որովհետև թողութիւն կարենալ գտնելու համար պէտք է նախ համարը տալ մեղքերուն. «նախ քու անօրէնութիւններուդ հաշիւը տուր, որպէս զի արդարանաս.» Մովսիսական օրէնքին մէջ խոստովանութիւնը հրապարակային և առանձնակաճ ձեւերուն մէջ գոյութիւն ունէր (Թիւք. Ե. 67 Դեւա. Ե. 4-10. ԻՅ. 18-21 Յովբ ԼԱ. 33-34 և այլն): Մովսիսական օրէնքին մէջ, գոյութիւն ունեցող այս խոստովանութիւնը Քրիստոս բարեփոխեց բոլորովին և աւելի հոգեկանացուց. բաց աստի որովհետև ինք իբրև աստուածային էակ իրաւունք ունէր ներելու մեղքերը, իր այդ իշխանութիւնը փոխանցեց առաքեալներուն և անոնց յաջորդներուն՝ ըսելով. «Որոնց որ մեղքերը թողուք, թողուած ըլլայ անոնց, և որոնց որ մեղքերը կապէք, կապուած ըլլայ երկրի, ինչպէս երկնքի

մէջ:» (Մատթ. ԺԼ. 18 Յովհ. Ի. 22-23): Առաքելական և քահանայական այս իրաւունքը ի գործ կարենալ ղենելու համար խոստովանութիւնը անհրաժեշտ էր, և եկեղեցին ապաշխարութեան էական մասերէն մէկը նկատեց զանի առանց մեծ կարեւորութիւն ընծայելու անոր արտաքին ձեւերուն: Էականը այն էր որ պէտք էր խոստովանէին և այդ խոստովանութիւնը և անոր արդիւնքը եղող ներումը հաշտութիւն կը կոչէ առաքեալը և հաստատութիւն քրիստոնէական կեանքին մէջ (Ա. Տիմ. 14. Բ. Կորնթ. Ե. 18-20. Գաղ. 2. 1): Իսկ Յակոբոս առաքեալ յայտնապէս կը յորդորէ «Մեղքերը մէկ մէկու խոստովանել» (Ե. 15-16) և իրօք առաքեալներու ժամանակ «հաւատացեալներէն շատեր կուգային և կը խոստովանէին և իրենց գործերը կը պատմէին (Գործք ԺԹ. 18):

69. Քրիստոնէական եկեղեցւոյ առաջին երեք դարերուն մէջ խոստովանութիւնը հրապարակային էր, և եպիսկոպոսները կամ քահանաները հրապարակաւ կը անօրինէին իրենց դժբաժն ապաշխարանքները իւրաքանչիւրին անցուցած գայթակղական կեանքին համաձայն, և ամէն անոնք, անոնք իրենց կանոնական ապաշխարութիւնը տակաւին չէին աւարտած, և կը գտնուէին իրենց ապաշխարանքի օրերուն մէջ, կը զրկուէին ոչ միայն հաղորդութեան այլ և հաղորդութեան խորհուրդին պատրաստութեան համար կատարուած արարողութիւնէն, ինչպէս ցարդ կը տեսնուի մեր պատարագի թեմէն, ինչպէս ցարդ կը տեսնուի մեր պատարագի թեմէն, «Մի՛ ոք յերախայից խորհուրդի սա՛ երգեցողութեանէն. «Մի՛ ոք յարախայից և մի՛ ոք յապաշխարողաց և յանմաքրից մերձեացին և յաստուածային խորհուրդն». և «առ դրունս ելէք և աղօթեցէք» երգը այնպիսիներուն ազդարարութիւն մըն է միայն: Բայց հետզհետէ փորձը ցոյց տուաւ թէ հրապարակային խոստովանութիւնը իր հետ կը բերէ կարգ մը պարագաներ, որոնք ոչ միայն հոգեւոր շինութեան

պատճառ չէին կրնար ըլլալ, այլ ընդհակառակը բար-
քերու ապականութեան և վրէժխնդրութեան առիթ
կուտային: Անոր համար եկեղեցին չափաւորեց հրապա-
րակային խոստովանութիւններու մասին իր սովորու-
թիւնները և նախընտրեց առանձնակալ խոստովանու-
թիւնը, որ մինչև այսօր գոյութիւն ունի բոլոր հին եկե-
ղեցիներու մէջ: Խոստովանութեան պաշտօնեան է եպիս-
կոպոսը և բոլոր ամբասիր և առաքինի եկեղեցական-
ները: Մեր եկեղեցւոյ վարդապետներէն մին Բարտեղ
ձօն կը պահանջէ որ շատ առաջին անձնաւորութիւն
մ'ըլլայ խոստովանութիւնը կատարողը. «Որովհետև,
կ'ըսէ, պէտք չէ ամէն քահանայի խոստովանիլ»:

Պ. Ապաշխարութեան մաս կազմող զգլուծի,
ապաշխարանքի, խոստովանութեան և Ս. Հոգւոյն ձրի
չնորհքը եղող ներուծի մասին կարգ մը տարբերութիւն-
ներ կան արեւելեան և կաթողիկ հին եկեղեցիներու
միջև: Բողոքականները զգլուծի մէջէն վերցուցած են
գրեթէ արտաքին մասերը, որոնք ապաշխարանքի կը
վերաբերին, և բաւական կը համարին միայն ներքին
զգլուծը: Քահանային եղած խոստովանութիւնը չ'ընդու-
նիր և վերջերս բողոքականներէն ումանք առանձնական
խոստովանութեան տեղ ընդունեցին հրապարակային
խոստովանութիւնը, բայց այս սովորութիւնը ընդհան-
րացած չէ իրենց մէջ: Անկլիքան եկեղեցին գաղտնի
խոստովանութիւնը և անոր մաս կազմող քահանայական
արձակումը կ'ընդունի սկզբունքով առանց որդեգրելու
ձեւը, և որովհետև Անկլիքան եկեղեցին ապաշխարու-
թիւնը իբրև եկեղեցւոյ խորհուրդներէն մէկը չ'ընդունիր,
հետեւաբար ապաշխարութիւնը և խոստովանութիւնը
կանոնապէս պարտաւորիչ չէ ըրած իր անդամներուն,
իսկ ապաշխարութիւնը կը կատարէ մասնաւոր օրերու
մէջ: Գալով կաթողիկ եկեղեցւոյ, այս վերջինը զգլուծին

կը բաժնէ խոստովանութիւնը, և այս վերջինն ալ երկու
մասի բաժնելով, առաջընը կ'անուանէ usque ad ultimum (contri-
tion) և միւսը՝ հատուցմունք (satisfaction):

Յ. Ապաշխարութեան խորհուրդին մէջ կաթողիկ
եկեղեցւոյ կողմէն մտցուած մեծագոյն և անօրինակ
մոլորութիւնը ներողութեան (indulgenec) մասին նորա-
մուտ վարդապետութիւնն է: Հին եկեղեցիին մէջ երբ
մէկուն վրայ հրապարակային ապաշխարութիւն մը դր-
ուած ըլլար, և այդ ապաշխարողը մարտիրոսութեան
դիմողի և կամ նահատակութեան պատրաստուողի մը
կողմէն իրեն ապաշխարութիւնը թեթեւցնելու համար
յանձնարարաբար մը բերէր եկեղեցական իշխանութեան,
այս վերջինը մարտիրոսին կողմէն եղած միջնորդու-
թեան սիրոյն ապաշխարողին վրայ դրուած պատիժը կը թե-
թեւցնէր և կամ զինքը ուղղակի հաղորդութեան կ'ըն-
դունէր:

Առաջին դարերու եկեղեցիին մէջ գոյութիւն ունե-
ցող սոյն անմեղ սովորութիւնը բացարձակ զեղծումի մը
փոխեց կաթողիկ եկեղեցին, երբ Պապը ելաւ յայտարա-
րելու թէ ինք տէրն է Գրիստոսի և Աստուածածինի առա-
տացած արժանիքներուն, որոնք գանձ մըն են իր ձեռքը,
և թէ ինքը իշխանութիւն ունի այդ արժանիքին չնորհիւ
ներողութիւն ստոր ոչ միայն երկրի վրայ ապրողներուն,
այլև քաւարանի մէջ գտնուող հոգիներու մեղքերուն,
և կամ պակսեցնելու անոնց տանջանքներու չափն ու
աստիճանը: Հռովմայ Պապերը առաջին անգամ ներու-
ղութիւն հրատարակեցին բոլոր անոնց համար, որոնք
Խաչակրութեան մէջ մասն: Չեղծումը ատոր մէջ չսահ-
մանափակուեցաւ միայն, դրամի անյագ տենչը զօրաւոր
պատճառ մը եղաւ որ Պապական Աթոռը շահագործէ
միամիտ ժողովրդեան խիղճն ու հաւատքը, և այդ չա-
րաշահութեան հետեւանքով դրամով ներողութիւն վա-

ճառելու սկզբունքը շարունակ ի գործ դրուեցաւ, և Սիմոնականութեան այդ դրութիւնը դրեթէ գլխաւոր պատճառներէն մէկը եղաւ Բողոքականութեան ծագումնաբանութիւնը: Կաթոլիկ եկեղեցւոյ այս ստորին չարաշահութիւնը և անոր արդիւնք եղող կրօնական ստորնացումը չեն կրնար ուրանալ նոյնիսկ Կաթոլիկ պատմիչները, և եթէ երբէք Բողոքականութեան ծագման պատմութիւնը աչքէ անցունենք, պիտի տեսնենք թէ դրամով ներողութիւն վաճառելու աղտոտ սկզբունքը ինչ աստիճան յառաջ տարուած էր Կաթոլիկ կղերին կողմէն, որ ժողովրդեան դրամը շորթելու համար ներողութեան թուղթերու աճագին վաճառք մը հանած էր մէջտեղ, և այդ ներողութեան թուղթերը, որոնք ժողովրդեան հողիին մէջ սպաննեցին աւետարանի առողջ սկզբունքները, յաւիտենական նախատինքը պիտի մնան Քրիստոնէութեան:

ՅԶ. Իբրև տեղեկութիւն ըսենք թէ Կաթոլիկ եկեղեցին ունի իր մասնաւոր խոստովանարանները, որոնց մէջ մանողը յաճախ աւելի ապականուած դուրս կուգայ քան հոգեւորապէս շինուած, որովհետև Կաթոլիկ խոստովանութիւնը փոխանակ ապաշխարութեան փրկարար խորհուրդին մէկ մասը կազմելու, տեսակ մը հակաբարոյական արուեստ եղած է, քանի որ միայն մահացու մեղքերը խոստովանելու անհրաժեշտութեան պատրուակին տակ, մահացու մեղքերու այն տեսակ սղադրութիւններ ունին, որոնց պատմուածքն անգամ անվայել պիտի ըլլար ամենէն յետին Քրիստոնէին համար: Մեր եկեղեցին ոչ խոստովանարան ունի և ոչ մահացու մեղքերու ցուցակ, ընդհակառակը մեր մէջ խոստովանութիւնը կը կատարուի եկեղեցւոյ մէջ կամ բացառաբար տունը և խոստովանողը պարտաւոր է իր կեանքին բոլոր զիպուածները կամ իր խիղճը խռովող պարա-

զաները պատմել Քրիստոնէավայել լեզուով մը, ուրկէ վերջ եկեղեցւոյ կողմէն պաշտօնապէս ընդունուած արծակման աղօթքը կը կարդայ քահանան իր ձեռքը խոստովանողին գլխուն վրայ դնելով:

Հ Ա Ղ Ո Ր Դ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՅԳ. Հաղորդութեան խորհուրդը, որ ամենէհինն է խորհուրդներուն, հաստատուած է Յիսուսի կողմէն: Յիսուս հրէական սովորութեան համեմատ Զատիկի նախընթաց գիշերը իր աշակերտներուն հետ Զատիկական ընթացքի քերթնէն վերջ, իր մօտալուստ մահուան յիշատակին՝ մասնաւոր նշանակութիւն մը տալ ուղեց ընթրիքէն վերջ իր աշակերտներուն հրամցուցած հացին և գինիին, զոր իբր իր մարմնը և իր արիւնը տուաւ անոնց: Քրիստոս ուղեց որ իր աշակերտները կրկնեն այդ նուիրական հացին և գինիին արարողութիւնը, իբրև յիշատակը իր մահուան, աւելի սերտ և աւելի հողեկան կապերով իրեն հետ կարենալ միանալու համար: Թէպէտ Ղուկաս (ԻԲ. 14-20) Մարկոս (ԺԴ. 22-25) Մատթէոս (ԻԶ. 26-29) Յիսուսի կողմէն ընթրիքի վերնատան մէջ տեղի ունեցած և քրիստոնեաներու հոգեկան կապակցութեան համար սահմանուած այդ արարողութիւնը կը պատմեն մեզի, բայց ամենէն աւելի կարծես Պօղոս առաքեալ է որ այդ յուշարձանական յանձնարարութեան նշանակութիւնը ի վեր կը հանէ, Կորնթացիներուն գրելով «Ես Տիրոջմէն ընդունեցի այն, զոր ձեզ ալ աւանդեցի, թէ Տէր Յիսուս իր մատնուած գիշերը հաց առաւ, և գոհանալով կտրեց և ըսաւ. առէք և կերէք, այս է իմ

մարմինս որ ձեզի համար կը կորուի. ասիկա ըրէք զիս յիշելու համար: Նոյնպէս ընթրիքէն վերջ գաւաթը առաւ և ըսաւ, այս գաւաթը նոր ուխտ է իմ արիւնովս. ասիկա ըրէք քանի անգամ որ խմէք՝ զիս յիշելու համար, վասնզի քանի անգամ որ այս հացը ուտէք և այս գաւաթը խմէք, Տիրոջ մահը կը պատմէք, մինչև որ ինքը գայ» (Ա. Կորնթ. ԺԱ. 23-26): Տակաւին մանրամասնութեանց չմտած հոս ըսենք թէ Քրիստոս իր այս յանձնարարութեան մէջ կը խտացնէ այն բոլոր վարդապետութիւնները և գաղափարները, զոր ինք քարոզչական կեանքին մէջ հաղորդեց զինքը ունկնդրող ժողովուրդին: Քրիստոսի քարոզած կեանքը և անոր յարստութիւնն ու փրկութիւնը կախումն ունէր, Յիսուսի այս պինքն իր անձին հետ հաւատացեալին ունենալիք հոգեւոր հանգիստութիւնէն կամ միութենէն, քանի որ Յիսուս ինքզինքը իբրև յաւիտենական կեանքի սնունդը և հացը կը ներկայացնէր, և յայտնապէս կ'ըսէր «Թէ որ մարդուն որդիին մարմինը չուտէք, և արիւնը չխմէք, ձեր անձերուն մէջ կեանք չէք ունենար: Ով որ իմ մարմինս ուտէ և արիւնս խմէ, յաւիտենական կեանք կ'ունենայ, և ես անոր յարութիւն առնել պիտի տամ վերջին օրը: Ինչու որ իմ մարմինս ճշմարիտ կերակուր է, և իմ արիւնս ճշմարիտ ըմպելիք է: Այն որ իմ մարմինս կուտէ և իմ արիւնս կը խմէ, անիկա իմ ներսիդիս կը բնակի, և ես անոր ներսիդին»: (Յովհ. է. 25-26): Քրիստոսով և անոր հոգիով սնանելու, անհրաժեշտութիւնը ցուցնելու համար, ո՛չ աւետարանը և ո՛չ ալ ընդհանուր կրօնքը ասկէ աւելի Աստուածային, ասկէ աւելի վսեմ և ասկէ աւելի խորունկ բառեր պիտի չգտնէին ապահովաբար, որոնք այսքան ուժով արտայայտել կարենային ճշմարտութեան և արդարութեան հետ միանալու, մէկ խօսքով անոնցմով մարմնաւորելու անհրաժեշտութիւնը: Եւ արդէն

առաքեալին և մեր գործածած հաղորդութիւն բառը կը նշանակէ, մասնակցութիւն, միաւորութիւն Յիսուսի մարմինին և արիւնին հետ. «որովհետև ամենքս մէկ հաց, մէկ մարմին ենք, քանի որ ամենքնիս այն միեւնոյն հացէն կը վայելենք» (Ա. Կորնթ. Ժ. 16-17):

ՅԱ. Յիսուսի պատուէրը գրեթէ բառ առ բառ գործադրուեցաւ իր առաքեալներուն և աշակերաններուն կողմէն, որովհետև Նոր Ուխտի պատմութենէն կը տեսնենք, թէ առաքեալները նորադարձ քրիստոնեաներուն հետ, իրենց տուներուն մէջ եղբայրական համախմբումներով հացի բեկանուած կը կատարէին իբրև յիշատակ իրենց երկնաւոր վարդապետին մահուան (Գործք Բ. 42. 46): Այդ համախմբումներուն մէջ սովորական ճաշը և Սուրբ գրոց բառով բեկանուած հացի բառերով կոչուած հաղորդութեան խորհուրդը զոյգ կ'ընթանային ճիշդ այնպէս, ինչպէս տեղի ունեցած էր վերնատան մէջ, վերջին ընթրիքի պահուն: Բայց այդ սովորութիւնը չկրցաւ երկար ատեն տեւել: Այդ նախկին սովորութիւնը կարելի էր անվնաս կերպով ի գործ դնել այն ատեն միայն, երբ Քրիստոնեաները շատ փոքրաթիւ մաս մը միայն կը կազմէին, և որոնք Քրիստոսի անմիջական ներշնչումին տակ արթնցող ուժով հաւատքի մը յենած իրենցմէ դուրս վտարած էին զեղծումի որ և է գաղափար և զգացում: Հաւատացեալներու թիւը որքան սկսաւ բազմանալ այնչափ զեղծումը կամ կրօնական իրերով զեղծանելու սկզբունքը սկսաւ ծայր տալ: Ընդդէմ այսպէս պատահեցաւ նաև Քրիստոսի մահուան իբրև յիշատակ սահմանուած հաղորդութեան խորհուրդին մատակարարութեան ատեն: Այս պատճառաւ Պօղոս առաքեալ երբ ակնարկութիւն կ'ընէ Կորնթացիներուն այդ եղբայրական սեղանի համար կատարած համախմբումներուն, անոնց մէջ տեսնուած զեղծումները կը պախարակէ, և

առաքելական նախկին սովորութիւնը ջնջելով անոնց առջև նոր ուղղութիւն մը կը գծէ. «բայց զայս պատուիրելով ձեզ չեմ գովեր, ինչու որ ձեր ժողովիլը չէ թէ աղէկ, այլ գէշ արդիւնք կ'ունենայ: Որովհետև նախ երբ եկեղեցիին մէջ մէկտեղ կը ժողովիք, կը լսեմ թէ ձեր մէջ հերձուածներ կան և մասամբ կը հաւատամ: Որովհետև պէտք է ձեր մէջ հերձուածներ ըլլան, որպէս զի ձեր մէջ եղող ընտիրները երեւին: Ուստի դուք որ մէկտեղ կը ժողովիք, ատիկա տեսնակա՛ն ընթրի՛ք ուտել չէ, ինչու որ ուտելու ատենը ամէն մէկը իր ընթրիքը կ'առնու, ու մէկը անօթի կը մնայ ու միւսը կը գինովնայ: Միթէ ուտելու և խմելու համար տուն չունի՞ք, կամ թէ Աստուծոյ եկեղեցի՛ն կ'անարգէք և ամօթով կը թողուք չքաւորները» (Ա. Կորնթ. ԺԱ. 17-22):

Պօղոս առաքեալ Տէրունական ընթրիքի անունին տակ գործուած այդ գինովութիւնները և աղքատներու հանդէպ ցոյց տրուած զրկումները արգիլելու համար, պարզ ընթրիքը կը բաժնէ ՏէրՈՒՆԱԿԱՆ ԸՆԹՐԻՔԷՆ, այսինքն Հաղորդութենէն, ապահովաբար այս վերջինին պատկառանքն ու սրբութիւնը պահպանելու համար, և այդ թուականէն սկսեալ Հաղորդութեան պատրաստութիւնը և մատակարարութիւնը հետզհետէ կ'ըզգենու եկեղեցական արարողութեան մը մասնաւոր հանգամանքը, և վերջապէս կը յանգի մեր այժմու ՊԱՍՏՐԱԳԻՆ, ի սկզբան շատ պարզ էր և շատ համառօտ, և տեղի կունենար պարզ գոնութիւնով մը կամ աղօթքով մը:

ՅԾ. Պատարագ կ'ըսուի այն արարողութիւն, որ ի գործ կը դրուի հաղորդութեան խորհուրդը սրբագործելու համար: Պատարագ իբրև սովորական բառ կը նշանակէ զոհ և որովհետև հաղորդութեան խորհուրդն ալ նկատուած է զոհը մեր երկնաւոր տիրոջ, հետեւաբար

զոհերու ամենէն փրկարարին և ամենէն վսեմին պատրաստութեան արարողութեան ալ ՊԱՍՏՐԱԳԻ անունը տուած են: Ի սկզբան պատարագ բառը իր այսօրուան ո՛չ խորհրդաւոր իմաստը ունէր, և ո՛չ ալ այսօրուան հանդիսաւորութիւնը, այդ բառով պարզապէս կը հասկնային այն նուէրները զոր հաւատացեալները կը բերէին սիրոյ հացին և հաղորդութեան պատրաստութեան համար. հետեւաբար ժողովրդեան կողմէն բերուած այդ նուէրները (հաց, զինի, ձէթ և այլն) կը կոչուին ընծայ, պատարագի և այլն:

Զոհի գաղափարը շատ հին է մարդկութեան պատմութեան մէջ, ոչ միայն հին կտակարանի բոլոր էջերուն մէջ կը հանդիպինք զոհին և անոր արարողութիւններուն, այլ նոյնիսկ հնութեան բոլոր հեթանոս կոչուած ժողովուրդներու մօտ՝ որոնք կրօնք մ'ունին և այդ կրօնքին յատուկ արարողութիւնները, կը տեսնենք զոհերն ու ընծաները որոնք կը նուիրուին ոչ միայն իրենց Աստուածներուն այլ և իրենց նախնիքներուն որոնք իրենց աստուածները կըլլային: Պէտք է սակայն խոստովանիլ թէ քրիստոնէութեան մէջ պատարագը շատ աւելի աչքառու և շատ աւելի կարեւոր տեղ մը բռնած է քան մովսիսականութեան և միւս հին ազգերուն մէջ, որովհետև Քրիստոնէական դաւանական ըմբռնումով Գողգոթայի զոհը մարդկային փրկութեան համար կատարուած Աստուածային զոհ մըն է պարզապէս, և որուն յիշատակը կատարել կը յանձնարարուի նոյնիսկ Քրիստոսէն. (Ղուկ. ԻԲ. 19 եւ այլն): Պատարագ բառին քրիստոնէական կան այս իմաստով գործածութիւնը գրեթէ Բ. դարուն սկիզբները տեղի կունենայ և որչափ որ բողոքականներէ ոմանք կ'ուզեն պատմել թէ հաղորդութեան խորհուրդին պատարագ այսինքն զոհ (sacrific) նշանակութիւնը կիպրիստոս յղացած ըլլայ, բայց այս ենթադրութիւնը պար-

զայէս տգիտութիւն մը կ'ենթադրէ Եկեղեցւոյ Ա. դարու պատմութեան հանդէպ: Որովհետեւ կը տեսնենք որ Յուստինոս վկայ Հրէոյ Տրիփոնի հետ իր վիճարանութեան մէջ հաղորդութեան խորհուրդը պատարագ (sacrific) կը կոչէ, և զանի կը պատշաճեցնէ Մաղաքիայի այն մարգարէութեան ուր կ'ըսուի թէ այսուհետեւ ամէն տեղ խունկ և Սուրբ ընծայ պիտի մատուցուի յանուն Աստուծոյ (Մաղաք. Ա. 11): Գիտենք նմանապէս թէ պատարագը նոյն իմաստը ունէր նաև Երանոսի և Եւսեբիոսի համար, և թէ Զմիւռնացիները պատարագ կը մատուցանէին Պօղոսիարպոսի գերեզմանին վրայ: Լատին Եկեղեցւոյ մէջ պատարագի այդ արարողութիւնը կը կոչուի messe, որ իր բառական իմաստովը բոլորովին կը հեռանայ մեր պատարագ բառի իմաստէն: Լատինական պատարագին համեմատ գործածուող այդ բառը գոյականն է, mittere բային, որ կը նշանակէ դրիել, արձակել և այդ messe բառը իր այս գործածութեան մէջ ցոյց կուտայ այն հին սովորութիւնը, ըստ որում քրիստոնէական նախնական Եկեղեցին բուն իսկ հաղորդութեան խորհուրդին սկսուած ժամանակ Եկեղեցիէն դուրս կը հանէր բոլոր երախաները և ապաշխարութեան տակ գտնուողները որոնք անարժան էին հաղորդութեան խորհուրդին մասնակցելու, սովորութիւն որուն գործածութիւնը թէև պակասած է մեր և ընդհանուր Եկեղեցիներուն մէջ բայց տակաւին պատարագի արարողութեան մասին մէջ անոր հետքը մնացած է երբ պատարագիչ քահանային սպասաւորող սարկաւազը երախաներուն, թերահաւատներուն, ապաշխարողներուն և անմաքուրներուն դուրս ելլալու հրաւէր կարդալէն վերջ դռներուն վրայ ուշադրութիւն կը հրաւիրէ որպէս զի մի՛ գուցէ այդ արտաքսուածներէն մէկը յանդգնի ներս մտնել:

ՅԵ. Հաղորդութեան խորհուրդը մատակարարելու

համար իբրև նիւթ կը գործածուին հացը և գինին. հայկական Եկեղեցին ԱՆԽՄՈՐ ՀԱՅ կը գործածէ ու այս մեր սովորութեան նման լատին Եկեղեցին ալ անլատին հացով կը կատարէ իր պատարագը: Մեզմէն զատ արևելեան միւս բոլոր Եկեղեցիները գրեթէ խմորուն հացով կը կատարեն հաղորդութիւնը, առարկելով թէ Քրիստոս իր կատարած վերջին ընթրիքին մէջ խմորուն հաց գործածած ըլլայ: Արևելեան Եկեղեցիներու այս ենթադրութիւնը չկրնար յարմարիլ հրէական այն սովորութեան, ըստ որում Զատիկի օրերուն արգիլուած էր խմորուն հացը, և անոնք իրենց ճաշերը կ'ընէին անխնար կամ քաղաք հացով: Երկրորդ նիւթն է Գինի, Հայ Եկեղեցին գրեթէ միակն է որ հակառակ միւս բոլոր Քրիստոնեայ Եկեղեցիներու, անապակ այսինքն անջուր գինիով կը պատարագէ: Եւ այս մեր Եկեղեցական սովորութիւնը մեզի իբրև յանցանք կը վերագրուի ուրիշներու կողմանէ: Որովհետեւ Աւետարանին մէջ Քրիստոս յայտնապէս կ'ըսէ թէ «Այլ եւս որթին բերքէն բնաւ պիտի չլսմեմ» (Մարկ. Ժ. 25), և որովհետեւ որթին բերքը անապակ գինի է, հետեւաբար Հայ Եկեղեցին առանց կարեւորութիւն տալու դուրսէն եղած ստգտանքներու, կը շարունակէ անապակ զինի գործածելու իր վաղեմի սովորութիւնը, որ հաստատուած է Ս. Գրոց և Եկեղեցական Ա. Դարու հայրապետներու ուսուցումին վրայ: Եկեղեցական պատմութիւնը ամենաճիշտ վկան է մեր ըսածին: Երուսաղէմի Մակար հայրապետը († 334) իր եօթներորդ կանոնով կը պատուիրէ որպէս զի հաղորդութեան խորհուրդը կատարենք, գործածելով՝ Առաքելոց համաձայն «Տաք հաց և անապակ զինի»: Եւ որովհետեւ Բ. Դարուն Հռովմի Աղեքսանդր Եպիսկոպոսը ուզեց հաղորդութեան գինիին մէջ ջուր խառնել, առարկելով թէ Քրիստոսի կողէն ջուր և արիւն

միանգամայն բղխած են, Եբրեմ, Գրիգոր Նիւսացի և ուրիշ հայրապետներ իրենց ժամանակներուն, հակառակեցան այդ նորամուտ սովորութեան դէմ, և ասոնցմէ Յովհան Ոսկեբերան այս առթիւ գրեց «Քրիստոսի կողերէն հոսող երկու ազբլւոններէն շինուեցաւ եկեղեցին, որովհետեւ ջրով աւազանէն նորէն կը ծնինք, և արիւնով կը սնանինք զանի ձաշակելով»: Եւ Ոսկեբերան կը յանդիմանէ զամեն անոնք, որոնք հաղորդութեան բաժակին մէջ ջուր կը խառնեն: Մեր հայրապետներէն ամենքն ալ Ոսկեբերանի գաղափարովը ապրած են: Եւ Օձնեցի հայրապետը իր կանոններով կը պատուիրէ «Պէտք է հացը անխմոր և գինին անապակ հանել սեղան, ինչպէս մեզ աւանդած է Ս. Գրիգոր»: Հայ Եկեղեցիին հանդէպ որչափ որ սկսան մաքրուիլ յոյն և լատին եկեղեցիները, այս վաղեմի սովորութիւնը փոխել տալու համար, բայց Հայերը չ'ուզեցին խղճի խնդիր մը գոհել ու է է պատահականութեան: Միայն Ներսէս Շնորհալի Յունական վէճերուն միջոցին, Բիւզանդեան կայսրութեան դէմ հայկական այս սովորութիւնը պաշտպանելով հանդերձ, հայկական եկեղեցւոյ ողջմտութիւնը ցուցնելու համար, Մանուէլ կայսեր գրած նամակին մէջ ըսաւ. «Այսպէս թէ՛ այնպէս միայն պէտք է մաքուր հոգիով սպասաւորել Աստուածային խորհուրդին, և այն ատեն ամեն ինչ ՚ի հաճոյս Աստուծոյ պիտի կատարուի. իսկ անմաքուր և պիղծ մարդը թէ՛ անապական գինիով պատարագէ և թէ՛ ջուր խառնելով, պատարագը ընդունող Աստուածը կը բարկացնէ փոխանակ հաշտեցնելու»:

ՊՅ. Հաղորդութեան խորհուրդին շուրջ ամենէն աւելի յարուցուած խնդիրները կը վերաբերին սա հարցումին թէ՛ պատարագի ատեն Սրբազործուած հացը և գինին իրենց գոյացութիւնը կը փոխնին թէ՛ ոչ: Ահա այն կնճռոտ հարցը որ ամբողջ դարեր և ամբողջ ժողո-

վորդներ զբաղեցուցած է, առանց երբէք ընդհանուր քրիստոնէութիւնը և ուրոյն եկեղեցիները համաձայնութեան մը բերելու: Այդ խնդիրները յուզուած են միմիայն անոր համար որ վերջին ընթրիքի ատեն Յիսուս իր առաքեալներուն տուած հացին «այս է մարմին իմ» և գինիին «Այս է արիւն իմ» ըսած է: Քրիստոսի գործածած այդ մարմին և արիւն բաւերը իրենց մէջ վարդապետական ո՛ր և է ոյժ չ'ունին, նոյնիսկ Առաքեալներուն գրչին տակ, և աւելի Քրիստոսով սնանելու, անոր ոգիէն ներշնչուելու, և անոր մահովը արիանալու գաղափարն է, որ կ'այտայան և կամ Քրիստոսով աշխարհ բերուած փրկութեան համար արտայայտուելիք Գոհութիւն մը (Eucharistie) գոր պարտաւոր պիտի ըլլային Աստուծոյ մատուցանել այն բոլոր մարդերը, որոնք Քրիստոսով փրկանաւորուած էին: Առաքեալներէն վերջ Եկեղեցւոյ Հայրերն ալ տակաւին որոշ քաղափար մը չ'են կրնար կազմել հաղորդութեան խորհրդոյն մատակարարութեան ատեն գործածուած նիւթերուն նկատմամբ, և վարդապետական տարտամութիւնը կը շարունակէ ազդել մտքերու վրայ, մինչև որ անոնցմէ ոմանք հոգեպաշտական, այլք նիւթապաշտ մեկնութեան, և ուրիշներ միսթիք մեկնաբանութեան տուած ինքզինքնին՝ կը սկսին բացատրել Յիսուսի բաւերը այն տեսակ ձախուղանքով մը որ վերջ ի վերջոյ տեղի կուտայ կուսակցազանքով մը որ վերջ ի վերջոյ տեղի կուտայ կուսակցական ոգիին, կ'ենթարկուի փիլիսոփայական դրութիւններու ազդեցութեան, և կը հասնի մինչև այն ծայրանկուցութեան ուր Եկեղեցիներէ ոմանք հաղորդութեան հացին և գինիին մէջ Քրիստոսի իրական մարմինը և իրական արիւնը կը փորձուին տեսնել, և, ուրիշներ պարզապէս կ'ուրանան Քրիստոսի հոգեւոր ներկայութիւնը պատարագով խորհրդաւորուած այդ նիւթերուն մէջ: Միայն սա ըսենք թէ Եկեղեցւոյ հին Հայրերը վար-

դասակարգման ու է կայուն բանաձևը չգործածելով հան-
դերձ հաղորդութեան այդ նիւթերուն համար, գրե-
թէ անխտիր գործածած են գոհուրթիւն, մարմին, արիւն,
օրինակ, նշանակ, յիշատակ ևն. բառերը: Եւ եթէ երբէք
առանց եկեղեցական կուսակցականութեան հայրապետ-
ներուն կարծիքները վերլուծենք, գրեթէ սա բառերով
պիտի կրնանք ամփոփել անոնց միտքը. «Հաղորդու-
թեան տարրերը Աստուածային զօրութիւն մը կ'ընդունին՝
երկնային բանի մը կը փոխարկուին», և «Նիւթէն,
հողիէն, Աստուածայինէն, յիշատակէն, օրինակէն», կը
կազմեն «Համադանդուած կենդանի պատկեր մը, վերա-
բերմամբ Յիսուսի անձին, կեանքին, գործին, վախճանին»:

ՅՑ. Միջին դարը որ ծանօթ է պատմութեան մէջ
իր կրօնական մոլեռանդութեամբ և արտառոցութիւն-
ներովը, աւելի շատ զբաղեցաւ հաղորդութեան խնդրով
և ուղեց վարդապետական բանաձև մը պատրաստել, և
այդ բանաձևով ըմբռնել տալ այն թագուն և խորհրդ-
դաւոր ներգործութիւնը, որուն կ'ենթարկուին պատա-
րազին հացը և գինին, իրենց սրբագործումէն վերջ:
Այդ դարուն սկոլաստիկ ներշնչումներով առևի միտ-
քերը հաղորդութեան խորհուրդը կարենալ բացատրելու
համար գրեթէ փոխ առին նիւթի և ձեռի Արիստոտէլեան
ստորգութիւնները (catégories), ըսելով թէ հաղոր-
դութեան խորհուրդին նիւթերը սոսկ իրենց արտաքին
երեւոյթը կը պահեն, կը կորսնցնեն իրենց գոյացութիւնը
և կ'ըլլան իրապէս ճշմարիտ մարմին և ճշմարիտ արիւն
Քրիստոսի: Այս գաղափարին համանման գաղափար մը
յղացողը եղաւ յունական եկեղեցին, երբ սկսաւ տե-
սակ մը հողեկան համադոյացութիւն (consubstantion)
դասանել: Է. դարուն, առաջին անգամ ըլլալով Յով-
հաննէս Գամակացին գոյացափոխութեան վարդապե-
տութիւնը մէջտեղ նետեց: Գոյացափոխութիւն (trans-

substantiation) բառով կ'իմացուի գոյացութիւն (substance)
մը ուրիշ գոյացութեան մը փոխուիլը: Գոյացափոխու-
թեան վարդապետութիւնը ընդունող եկեղեցիները կը
վարդապետէն, թէ հաղորդութեան խորհուրդին մէջ
հացը և գինին իրապէս կ'ըլլան մարմին և արիւն Քրիս-
տոսի, պահելով հանդերձ իրենց տեսակը կամ ձևը,
գոյնը և համը: 787ին Նիկիոյ Բ. ժողովը բաւական
զբաղեցաւ հաղորդութեան սոյն խնդրով: Թ. Գարուն
արեղաներէն մին Պասկաս Ռափ, գրեթէ այս բառերով
բանաձևեց հաղորդութեան խորհուրդը, և զոր իրմէ
առաջ Գամակացին և ուրիշներ յղացած էին: Վերջա-
պէս 1225ին լատերանու մէջ գումարուած ժողովով, որուն
նախագահեց Իննովկենտիանոս Գ. Պապ. լատին եկեղե-
ցին իրեն համար նուիրագործեց ԳՈՅԱՅԱՓՈՆՈՒԹԵԱՆ
վարդապետութիւնը: Յունական եկեղեցին մեր եկեղեց-
ւոյ հետ թէպէտ մերժեց գոյացափոխութիւնը նոր և ար-
տասովոր բառը բայց ինքն ալ միջին դարու պղտոր հո-
սանքէն մղուելով մասնաւոր թէ. Գարուն, ընդունեց
գոյացափոխութիւնը բառին տակ ծածկուած վարդապե-
տութիւնը:

ՅԳ. Կրօնական բարեկարկութեան հեղինակները
առիթ ունեցան հաղորդութեան խորհուրդով ալ երկա-
րորէն զբաղելու: Լուտեր, իր «Բարեխնի գերութիւն»ը
գրեքին մէջ մերժելով հանդերձ կաթոլիկ եկեղեցւոյ գո-
յացափոխութեան վարդապետութիւնը, կ'ընդունին թէ
Քրիստոս մարմնապէս ներկայ է հաղորդութեան մեջ.
«Սեղանին խորհուրդը, կ'ըսէ Լուտեր, արիւն մարմինն
ու արիւնն է, ի մէջ և ընդմէջ հացին և գինին, որոնք
Յիսուսի խօսքերով կը մատուցուին հաւատացեալները
հաղորդելու համար»: Լուտերի ըմբռնած այս իրական
հացին և Յիսուսի իրական մարմինին միասնաւոր ներ-
կայութիւնը լուտերականներէն կոչուած է խորհրդակն

միութիւն (union sacramentelle) կամ հաւանագոյացութիւն (consubstantiation) : Կաթոլիկները լուսեռակամներու այս համագոյացութեան վարդապետութիւնը ծաղրելու համար իրենց կողմէն հացեղութիւն (impanation) անունը տուած են անոր : Թեպէտ Լուսերի այս ըմբռնումը չ'էր վիստեր քրիստոնէական հին եկեղեցւոյ այս մասին ունեցած իմացումին, «այսու հանդերձ այդ գաղափարին մէջ կը նշմարուէր տեսակ մը իրապաշտութիւն որ համաստուածեան նկարագիր կուտար հաղորդութեան» :

Զուինկլ, այդ Հէլուեախացի բարենորոգիչը, Լուսերի բոլորովին հակառակ ուղղութիւն մը բռնեց հաղորդութեան խորհրդոյն մէջ, և ըսաւ թէ «Հաղորդութեան ճաշակումը հոգեկան է բոլորովին, և չկրնար ուրիշ բան մ'ըլլալ, հակառակ ըմբռնումով դիտուած ատեն այլ եւս հաւատքը տեղ չպիտի ունենար հաղորդութեան խնդրոյն մէջ : «Ուրեմն հացը և գինին Փրկչին մարմինին և արիւնին նշանակն է միայն, և միեւնոյն ժամանակ անոր գործին յուշարարը : Գալով Յիսուսի Քրիստոսի մարմինին, անիկայ բազմած է Աստուծոյ մօտ, անոր փառքին մէջ և չկրնար իրապէս ներկայ ըլլայ երկրի վրայ» : Եթէ, կը գրէ Պօղօն, նկատողութեան առնունք Լուսերի և Զուինկլի հաղորդութեան մասին պարզած գաղափարները, հետեւեալ հակադրութիւնը պիտի գտնենք. » առաջինին համեմատ հաղորդութեան տարրերը ոչ թէ նշանը այլ իրականութիւնն են՝ իրբեւ Աստուածային սնունդ հաւատացեալին տրուած՝ Յիսուսի Քրիստոսի փառաւորեալ մարմինին : Զուիցերիացի բարեկարգիչին համեմատ ընդհակառակն հացը և գինին խորհրդակն են և ոչ թէ իրականութիւնը այդ երկնային սնունդին, որուն մէջ պէտք չէ ուրիշ բան տեսնել բայց եթէ հաւատքով ճանչցուած ու ըմբռնուած փրկիչին անձը» :

Կալվին ուղեց վերոյիշեալ երկու բարեկարգիչներուն

հակառակ տեսութիւնները հաշտեցնել իրարու հետ, և դանոնք միացնելով հաստատել թէ հաղորդութիւնը թէ՛ խորհրդակն է և թէ իրականութիւն միեւնոյն ժամանակ : Կալվին կը պնդէ թէ հաղորդութեան հացը կամ գինին նշան մը չէ պարզապէս այլ և միեւնոյն ժամանակ գրաւական մը և Աստուածային շնորհներու կնիք մը որ հաւատացեալներուն կը տրուի. «Քրիստոսի մարմինը, կ'ըսէր Կալվին, թէպէտ երկինքն է Աստուծոյ մօտ, բայց անիկա ուժական դորութեամբ (dynamiquement) կը գորնէ հաւատացեալին վրայ իր կեանքին գոյացութիւնը անոր հաղորդելու համար» : Որչափ ալ դեղեցիկ սողեր նուիրած ըլլայ Կալվին, իր այս վարդապետութեան հաստատութեանը համար, այսու հանդերձ պէտք է ըսել թէ իրբեւ վարդապետական բանաձև կարելի չէ ընդունիլ զանի, քանի որ Կալվինի վարդապետութիւնն ալ այնքան անհեթեթ է որքան գոյացափոխութեան վարդապետութիւնը : Մինչև ցարդ տեսանք չորս վարդադեատութիւններ. Կաթոլիկ գոյացափոխութիւնը, Լուսերի խորհրդաւոր նիւթապաշտութիւնը, Զուինկլի բարոյականութիւնը (moralisme) և Կալվինի խորհրդանշանական ուժականութիւնը (dynamisme) :

ՏՕ. Կը մնայ զիտնալ թէ այս մասին ինչ է Հայ եկեղեցւոյ ըմբռնումը : Մեր եկեղեցին ինչպէս հաղորդութեան նմանապէս ուրիշ խորհրդական խնդիրներու որոյման մէջ միշտ զգուշացած է բացարձակ սահման մը գծել անոնց, որովհետեւ կ'զգար թէ այդ օրինակ խորհրդներու մէջ վերջնական լուծման մը յանդէլու համար, ո՛չ փիլիսոփայական և ո՛չ ալ գիտական մեթոտներու ընտրական կիրարկումը բաւական էր որոշ լուծում մը տալու անոնց, որոնց մեծագոյն մասը վարագորուած է Աստուածային խորհրդաւորութիւնով մը, և քրիստոնէական հին եկեղեցւոյ յատուկ հաւատացեալի մը լայնախո-

հովիւնով կը նախընտրէր հաւատալու պէտքը միայն և մասնաւորապէս հաղորդութեան խորհրդոյն հանդէպ գտնուած միջոցին, սրբագործուած հացն ու գինին Յիսուսի Մարմինն և արիւնին հաւնագոր նկատելով հանդերց, չէր մոռնար թէ այդ խորհուրդին կատարումը գերազանց յուշարարն էր Քրիստոսի մահուան և դէպի մարդկութիւնը անոր ցոյց տուած սիրոյն և աշխարհ բերած փրկութեանը: Մեր եկեղեցւոյ հայրերուն մէջ երբեք չէ գտնուած մէկը, որ լատին եկեղեցւոյ և բողոքականութեան աստուածաբաններուն նման որոշ բանաձև մը տուած ըլլայ հաղորդութեան նիւթերու մասին: Հին եկեղեցւոյ Հայրերէն Տէրտուղիանոս, Իրենիոս, Թէոտորիտ և շն, հաղորդութեան խորհուրդն ու դերը օրինակ կամ նշանակ բառերով կը բացատրեն. ճիշդ միեւնոյն իմաստով մեր եկեղեցւոյ վարդապետներէն Սահակ Պարթև օրինակ և Գրիգոր Նարեկացի պակեւ բառերը կը գործածեն: Ասոնցմէ դուրս Յովհան Մանդակունի հաղորդութեան խորհրդոյն մէջ գրեթէ Յիսուսի հոգեկան ներկայութիւնը կ'ընդունի հաղորդութեան հացին և գինիի մէջ. միեւնոյն դադափարին կը ծառայէ նաև Խոսրով Անձեւացի իր ժամագրքի մեկնութեանը մէջ: Ներսէս Շնորհալի իր բանաստեղծական տաղերուն մէջ հաղորդութեան խորհուրդը իբրև յիշատակ նկատելով հանդերձ չմոռնար Յիսուսի երկնաւոր լուսնի լուսնի եւ արիւնի ներկայութիւնը այսինքն հոգեւոր ներկայութիւնը. Լամբրոնացի սրբագործուած հացն ու գինին կը նկատէ ոչ թէ իսկ և իսկ Յիսուսի մարմինն ու արիւնը այսինքն ոչ իբր հաւնքուն, այլ իբրև անոնց հաւնագոր. ուրիշ տեղ մը կը գործածէ հաւնքուն բառը որ թերեւս կընայ նոյնանալ յոյն և լուսեւորական համագոյացութեան (consubstantiation) հետ: Ինչ որ որոշ գիտենք սա է թէ հայկական եկեղեցին մերժած է գոյացափոխութեան վար-

դապետութիւնը. և թէպէտ ատոր փոխարէն մեր պատարագամատոյցին հաղորդութեան սրբագործութեան ազօթքին մէջ փոխարկումն բառ մը գործածուած կայ, բայց պէտք է ըսել թէ անիկա վերջամուտ է, Կ. Պոլսոյ պատարագներէն փոխ առնուած և պատուաստուած մեր պատարագամատոյցներուն վրայ: Եւ արդէն եթէ երբեք ամբողջ պատարագամատոյցը նկատողութեան առնենք պիտի տեսնենք այդ ազօթքներուն մէջ ցուցակի յիշատակի նման բառեր և բայեր, որոնք ճիշդ և օրինակ բառերուն իմաստը կընդգրկեն և կը հաստատեն. և հաց, գինի, լուսնի, արիւն, յիշատակ փոխաբերաբար և փոխադարձաբար կը գործածուին ճիշդ այն իմաստով որով Քրիստոս ինքզինքը և իր յայտնած ճշմարտութիւնը իբրև կենդանի հաց կը ներկայացնէր (Յովհ. Զ.), Այս ամենը կը ցուցնեն թէ հաղորդութեան խորհուրդը Հայ եկեղեցւոյ համար աւելի յիշատակ մ'է քան գոյացափոխութիւն: Ապա ուրմն պիտի կրնանք ըսել թէ Հայկական եկեղեցին Օգոստինոսի նման հաղորդութեան հաշտ տարբերութեամբ հաստատուած է, այսու հանդերձ պակեւներ, որոնց մէջ կը դաւանի հոգեկան զօրութիւնը: Եւ թէպէտ միւշեւ հիմա հրատարակուած և, հայ եկեղեցւոյ վարդապետութեան վերաբերող դասագրքերու մէջ գոյացափոխութիւն բառը մերժուած բայց կաթոլիկ աղբեցութեամբ մը գրեթէ անոր վարդապետութիւնը քիչ ուշատ տարբերութեամբ հաստատուած է, այսու հանդերձ մական փաստեր կը պակսին մեզի: Հայկական եկեղեցւոյ պատմական ու վաւերական աղբիւրները քննած ժամանակնիս գտնէ սա եզրակացութեան կը յանգինք. «Հաղորդութեան հացին եւ գինիին տարբերակները անպայք կը մնան. Քրիստոս հոգեւորապէս ներկայ կը գտնուի անոնց մէջ. եւ Քրիստոսի հոգեկան այդ ներկայութեանը յոյն

այդ նշանակները համազօր կ'ըզան (Լամբրոնացիի բառով) Քրիստոսի նշանարի նարմիկն եւ արիւնիկն»:

Տ 1. Հին ժամանակներ ամեն անգամ որ պատարագ կը մատուցուէր բոլոր աշխարհականները և եկեղեցականները ներկայ կը գտնուէին պատարագին և ամենքն ալ անխտիր կը հաղորդուէին պատարագիչ քահանայէն, հաղորդութիւնը երկու տեսակով կը տրուէր, այսինքն հաղորդութեան հացէն և գինիէն միանգամայն կը տրուէր ժողովրդեան: Նախ կը հաղորդուէին եկեղեցականները յետոյ աշխարհական այրերը և յետոյ կիները: Պատարագիչը կամ սարկաւազը աշխարհականներու աջ ձեռքին կամ ափին վրայ կը դնէր հաղորդութեան հացը իսկ կիներն ու աղջիկները լաջակով գլուխնին և ափերնին սպիտակ կտաւով կամ շղարչով ծածկած կը մօտենային հաղորդութեան. և յետոյ ամենքն ալ կարգաւ հաղորդութեան գինիէն կը խմէին կամ սկիհը ուղղակի շրթունքներուն տանելով կամ դգալով և կամ ոսկի եղեգով: Կ'երեւի թէ մեր եկեղեցին սկիզբէն մինչեւ հիմա հաղորդութեան մարմինը արիւնին մէջ թաթխելով տուած է հաւատացեալներուն: Հին ատեն սովորութիւն կար նաև պատարագին չկրցող մասնակցող հիւանդներուն հաղորդութիւնը իրենց տուները տանիլ: Կաթոլիկ եկեղեցին իր խոտորումի անօրինակ ոգիովը սկսաւ հաղորդութեան բաշխումին մէջ ալ նորութիւններ մտցնել և ո՛չ միայն մերժեց տասներկու տասներեք դարերէ ի վեր գոյութիւն ունեցող եկեղեցական սովորութիւնը այլ այդ խոտորումով Հռովմայ եկեղեցին ժ. Գ. դարուն հաղորդող հաւատացեալները զրկեց բաժակի գինիէն և իբրև հաղորդութիւն միմիայն հաց տուաւ անոնց: Ասիկայ նորութիւն մ'էր և հակաքրիստոնէական նորութիւն մը քանի որ Յիսուս իր նարմիկը և արիւնը ուտել հրամայած էր իբրև ճշմարիտ կերակուր

և իբրև ճշմարիտ ըմպելի, և քանի որ ըսուած է թէ «Եթէ ոչ կերիչիք զմարմին Որդւոյ Մարդոյ և արբչիք զարիւն նորա ոչ ունիք կեանս հանձինս» (Յովհ. Ը. 54 — 57). Լատին եկեղեցւոյ պետերը իրենց կողմէն շեշտեցին, երկար ատեն, երկու տեսակով, հաղորդութեան պէտքը, և զանազան ժողովներով անոր կարեւորութիւնը պնդեցին, մինչեւ որ Տրիտէնդեան ժողովը որոշեց մոռնալ բոլոր հին սովորութիւնը, և ժողովուրդը հաղորդել մէկ տեսակով: Այդ նորամուտ կանոնին դէմ Պոնտիկ կաթոլիկ եկեղեցիներն ընդդիմացան և նոյն իսկ եղան պայքեր, ինչպէս Պիոս Գ. Լեոն Ա. և Պազլիոյ ժողովը որոնք հակառակ մէկ տեսակով եղած հակաքրիստոնէական նորութեան, պնդեցին և պահանջեցին որ ժողովուրդը հաղորդուի նաև հաղորդութեան բաժակէն:

Այսօր բացի լատին եկեղեցիէն միւս քրիստոնէական բոլոր եկեղեցիները ժողովուրդը երկու տեսակով ալ հաղորդելու հնաւանդ սովորութիւնը պահած են:

Տ 2. Քրիստոնէական բոլոր եկեղեցիները մասնակցները չ'են զրկեր հաղորդութենէ և զանոնք մասնակից կ'ընեն այդ սուրբ խորհուրդին կամ հաղորդութեան հացին գինեխառն փշրանքները տալով անոնց և կամ այդ գինիով շաղուած խառնուրդէն մատի ծայրով անոնց շրթներուն քսելով: Մանկանց այդ տեսակ հաղորդութիւն տալուն կ'ըսուի շրթնախաղորդ ընել: Կ'երեւի մասնակցներու մատակարարուած այդ հաղորդութեան դէմ երբեմն երբեմն առարկութիւններ եղան որ Գելասիոս և Կիպրիանոս ստիպուեցան պաշտպանել այդ հին սովորութիւնը, և պնդել թէ մասնակցներուն փրկութիւնն ալ ապահովելու համար պէտք էր զանոնք մասնակից ընել հաղորդութեան: Անոնք, որոնք մասնակցներուն հաղորդութիւն տալ կը մերժէին սա առարկութիւնը կ'ընէին

թէ քանի որ մանուկները դեռ հաւատք չ'ունին, չ'են կրնար հաղորդութեան մասնակցել: Այս առարկութիւն ընողները կը մոռնան թէ ատով իսկ շատ ձախող վիճակի մը կ'ենթարկեն ինքզինքնին, որովհետեւ երբ հաւատքը իբրեւ մկրտութեան պայման նկատելով հանդերձ մանուկները կը մկրտենք առանց անոնցմէ անձնական հաւատք սպասելու, նմանապէս պարտաւոր ենք Աստուծոյ Արքայութեան ժառանգորդ եղող մանուկներուն չզլանալ հաղորդութիւնը: Նոյնիսկ կաթոլիկ պատմիչները կ'ընդունին թէ մինչեւ ժ.Բ. դար բոլոր Գրիստոնեայ եկեղեցիները ընդունած էին և ՚ի գործ կը դնէին մանուկները հաղորդելու սովորութիւնը, բայց լատին եկեղեցին հակառակ իննուկկնստիս Ա. և Գեղասիոս պապերուն այս մասին սուած վճիռներուն, 1255 թուին Փորթուկալի ժողովին Ե.րդ կանոնովը արգիլեց մանուկներուն հաղորդութիւն սալու վաղեմի սովորութիւնը:

ՊՍԱԿ ԿԱՄ ԱՍՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ

ՅԵ. Ամուսնութիւնը հին է մարդկութեան չտի: Եւ կարելի չէ ճշգեղ, թէ երբ կ'սկսի այդ սովորութիւնը: Աստուածաշունչի նկարագրութեան համաձայն, Ադամին, այսինքն Մարդկութեան ծագումին զոյգ կը քալէ այն: Պատմական ժամանակներու մէջ ամուսնութիւնը միշտ նկատուած է մէկը մարդկային կեանքի կարեւորագոյն երեւոյթներէն, եւ անոր մասնաւոր նշանակութիւն մը արուած է: Երբ բոլոր հին և նոր ազգերու ամուսնական սովորութիւնները նկատի առնունք և զանոնք վերալուծենք, կը տեսնենք, թէ ամուսնութիւնը

երեք ձեւերու տակ կը ներկայանայ մեզի, իբրեւ բնական դաշինք, կնքուած այր և կնոջ միջև, տեւական կամ ժամանակաւոր հանգամանքով. իբրեւ քաղաքական դաշինք, որուն համեմատ կազմուած միութիւններուն քաղաքական անուանը կը տրուի. իբրեւ սրբազան կրօնական արարողութիւն, երբ ամուսնութիւնը տեղի կունենայ կրօնական ծէսով, ու եկեղեցիի մը հովանաւորութեամբ: Հնութեան մէջ ամենէն աւելի ծանօթ էին և գործածական, ամուսնութեան վերջիցեալ առաջին և երրորդ ձեւերը, վերջինը մանաւանդ նոյն իսկ հեթանոսութեան օրերուն տարածուն հանգամանք մը ստացաւ, և անուսնութիւն բառին համար նշանակէ «Սրբազան արարողութիւն»:

ՏԵ. Հրեայ ժողովուրդի կեանքին մէջ աւելի եւս շեշտուեցաւ ամուսնութեան սրբազան արարողութիւնը ըմբռնումը, քանի որ անոնք աճուսնութեան հրահանգութեան ծագումը նոյնիսկ Աստուծոյ վերագրեցին (Ծննդ. Բ. 18-24): Նահապետական օրերուն, Հրեայ ժողովուրդին մէջ ամուսնութիւնները աստուածային նուիրագործումով մը (sanc-tion) սրբագործուեցան, ինչպէս ցոյց կուտայ Իսահակի պարագան, երբ Աստուած է, որ կ'ուզէ անոր կին մը դանկու ձեռնարկը (Ծննդ. Ժ. 7.): Ամուսնութիւնը իբրեւ սրբազան արարողութիւն նկատուելով հանդերձ, հին ժողովուրդները՝ ամուսնութիւնները կը կատարէին, աղջիկները կամ զներոյ, կամ յաղիշակերով: Հրէաներուն մէջ ալ գնումով ամուսնութիւնը յաճախակի գործադրուած իրողութիւններու կարգէն է (Ծննդ. ԼԱ. 15. ԼԳ. 12. ԵԼք. ԻԲ. 16, 17. Ա. Թագ. ԺԼ. 23 եւն.): Ինչպէս բազմայրութիւնը գոյութիւն ունէր երբեմն կիսավայրենի ժողովուրդներու մէջ, նմանապէս բազմամուսնութիւնը սովորական դարձած իրողութիւն մըն էր:

Իսրայէլացիք ալ բազմակին էին, և անոնք իրենց օրինաւոր կինէն զատ հարձեր ալ պահելու իրաւունքը կը վայելէին: Մովսէս նուիրագործեց այս սովորութիւնը (Ելք. ԻԱ. 7-11), ջանալով միեւնոյն ատեն, սահմանափակել զայն, կարգ մը արգելքներ դնելով բազմակին ամուսնութեան սովորութեան մէջ (Ղեւտ. ԺԲ. 18. Բ. Օրէնք. Իձ. 15, 17):

ՏԾ. Հին ժամանակներու ընտանեկան կեանքին մէջ, կինը շատ ստորին դիրք մը միայն կը վայելէր: Էրեկմարդուն ընկերը չէր կինը, այլ գերին, աղախիկը: Եւ իբրեւ այդ նկատուած կինը, բնականաբար, ընտանեկան բարւոք կազմակերպութեան մը գործին մէջ չէր կրնար լայն բաժին մը ունենալ: Եւ արդէն բազմակընութիւնը ինքնին, ինչպէս նաև բազմայրութիւնը զօրաւոր խոչընդոտներ են լաւ հաւկցուած կամ ըմբռնուած ընտանիքի մը կազմութեան համար: Հրէական միտքը հետզհետէ կ'ըմբռնէ ԸՆՏԱՆԻՔԻ այդ թերին և միակնութեան գաղափարը, իբրև ամենամաքուր իտէալ, երեւան գալ կ'սկսի մարգարէական օրերուն, երբ Եհովային իր ժողովուրդին հետ ունեցած յարաբերութիւնը կը բազդատուի այր և կնոջ յարաբերութեան հետ (Եզեկ. ԺԶ. 8 եւն.): Մարգարէական այս ըմբռնումը կը հիմնուի այն սկզբունքին վրայ, թէ կինը օգնական մըն է էրկանը, և ո՛չ ազատին մը (Մննդ. Բ. 18-24): Քրիստոնէութեան վերապահուած էր մաքրագործել ընտանիքն ու ընտանեկան կեանքը, և տալով անոր այս ընադրոյմը, որ յատուկ է Քրիստոնէական ընտանիքին: Քրիստոս ամուսնութեան սրբազան նկարագիրը կը մատնանչէ (Մատթ. ԺԹ. 3-6): Պօղոս առաքեալ աւելի եւս կընդլայնէ ամուսնութեան մասին Յիսուսի ըմբռնումները (Եփես. Ե. 25-33): Բազմակնութեան ու հարձ պահելու սովորութիւնները կ'արտաքսուին, և կինը սկզբաւր

և իրապէս ընտանեկան յարկին տակ իրեն արժանաւոր տեղը բռնելու կը հրաւիրուի, իբրև օժանդակը, ընկերը, գործակիցը իր ամուսինին:

ՏԹ. Քրիստոնէական հնագոյն եկեղեցիները չ'բաւականացան ամուսնութիւնը՝ ըստ հին և նոր ըմբռնումի, սրբազան արարողութիւն մը նկատելէ, և զայն դասեցին Խորհուրդներու կարգը: Ամուսնութեան Խորհուրդ մը նկատուելուն հիմ ծառայեց, Ս. Պօղոսի սա հատուածը. «խորհուրդս այս մեծ է,» (Եփես. Ե. 32): Բայց ինչպէս տեսնեք ԽՈՐՀՈՒՐԴներու մասին խօսած ատենանիս, Պօղոս առաքեալ հոս խորհուրդ բառը կը գործածէ պարզապէս «մատնանշելու համար խորհրդանշանի մը թաքուն իմաստը», և ո՛չ թէ այն իմաստով, որով Տէրտուղիանոս կամ Օգոստինոս կը հասկնային խորհուրդ (sacrement) բառը: Եւ ինչպէս դիտել կուտայ Պովոն, խորհուրդը (sacrement) կը նշանակէ դաշինք մը, որ հաստատուած է մարդուն և Աստուծոյ միջև, մինչ ամուսնութիւնը այդ հանգամանքէն զուրկ, պարզապէս դաշինք մըն է, կամ ըսենք սրբազան դաշինք մը, առն և կնոջ միջև: Այս ըմբռնումով էր անշուշտ, որ մեր եկեղեցին, երկար ժամանակ ամուսնութիւնը կամ պսակը բացարձակ Խորհուրդ մը չ'նկատեց, և եթէ այսօր ամուսնութիւնը մեր եկեղեցիին համար ալ մէկն է եկեղեցոյ եօթն խորհուրդներէն, անիկա պարզապէս արդիւնք է օտար ազդեցութեան և ընկալեալ սոյնորոքեան:

ՏՊ. Ամուսնութեան օրինաւորութիւնը կը պահանջէ, որ ամուսնացողները ունենան նախ չափահաս տարիք, յետոյ իրարու հետ ամուսնանալու համար կամք և յօժարութիւն: Երբ երկուքին մէկը կը պակսի, ամուսնութիւնը կը դադրի օրինաւոր ըլլալէ, և եկեղեցական օրէնքը պատիփ կ'ենթարկէ բռնի և անչափահասներու

պսակաղիւր քահանան: Այս պարագան զժբախտաբար պէտք եղածին պէս դեռ չէ՛ ըմբռնուած մեր մէջ. ու գաւառները մանաւանդ ո՛չ միայն անչափահասներու պսակներ կը կատարուին, այլ և դեռ ծնողք իրենց աղջիկներն ու մանչերը կ'ամուսնացնեն, առանց կանխաւ հասկցած ըլլալու անոնց արամադրութիւնները: Պէտք է ընդունիլ, թէ մեր ընտանեկան յուսկութիւններուն մեծագոյն մասը այդ հակամարդկային ու հակաքրիստոնէական սովորութիւններուն արդիւնքն են: Արեւելեան ու արեւմտեան եկեղեցիներուն համար ամուսնութեան օրինաւորութեան պայմաններէն մէկն ալ է պսակաղիւր քահանային ներկայութիւնը, և անով՝ պսակի կրօնական արարողութիւնը: Պսակաղիւր քահանան Հոռովմէական եկեղեցիին ըմբռնումով ամուսնութեան անկրօնական վիճակն է: Կալվինականք՝ ամուսնութիւնը կը նկատեն քաղաքական պայմանադրութեան հանգամանք ունեցող արարողութիւն մը, և ո՛չ թէ սրբազան արարողութիւն մը: Անգլիքան եկեղեցին ու միւս բողոքականներն ալ գրեթէ միեւնոյն ըմբռնումն ունին ամուսնութեան մասին, և որոնք ամուսնութիւնը պարզ դաշնադրութիւն մը ընդունելով հանդերձ, կը պահանջեն, որ հոգեւոր պաշտօնէին ներկայութեան և անոր աղօթքովը կնքուի: Մեր և միւս արեւելեան եկեղեցիները, ամուսնութիւնը նկատելով հանդերձ քնակակ դաշինք մը, իբրև սրբազան արարողութեան կը նային անոր, և պսակաղիւր քահանան կնկատեն ո՛չ միայն իբրև վկայ ամուսնութեան, այլ և իբրև պաշտօնեայ, որ իրաւունք ունի ամուսնութեան բնական դաշինքը նուիրագործելու, լսելով ամուսնացողներուն ազատ կամեցողութիւնն ու ամուսնանալու համահամութիւնը, և Պօղոս առաքեալի բառերով, ամուսնութեան պատուականութիւնը, և ամուսնացողներու անկողնին սրբութիւնը կրկնելով:

ՏՏ. Անոնք, որ ինքզինքնին ձերբազատուած կը զգան կրօնական ո՛ր և է դաւանանքի պատկանելի, և չեն նանդուրժեր կրօնական արարողութեան մը ենթակելու ինքզինքնին, իրենց կենակցութիւններուն օրինաւորութեան դրոշմը տալու համար, ուղղակի թէ անուղղակի կերպով ծնունդ տուին ամուսնութեան փաղափակ դաշինքին կամ փաղափային անուսնութեան: Ամուսնութեան այս տեսակը, պարզապէս բնական դաշինք մըն է, կնոջ մը և էրիկ մարդո մը միջեւ կնքուած, որոնց յօժարութեան և յանձնառութիւններուն ունկնդիր քաղաքացիութիւնը, ամուսնացողներու վկաններու ներկայութեան, կը վաւերացնէ արձանագրութեան պաշտօնական գործողութեամբ: Այս աշխարհականացած քաղաքային ամուսնութիւնը. ուրեմն, այն պայմանագրութիւնն է, որ ամուսնացողները իրարու կը միացնէ «ընկերական մարմնոյն պաշտպանութեանը տակ»: Եւրոպական երկիրներէ շատեր այսօր քաղաքային ամուսնութիւնը պարտաւորիչ ըրած են իրենց ժողովուրդներուն: Անոնք, որ արդէն խզուած են կրօնքին ու եկեղեցիին հետ, կը բաւականանան պետութեան կողմէ պարտադրուած այդ քաղաքային ամուսնութեամբ, իսկ անոնք, որոնք իրենց հաւատացեալի խիղճը գոհացած չեն զգար այդ պարզ պայմանադրութեամբ, հպատակած ըլլալու համար երկրին օրէնքին, իբրև քաղաքացի, ամուսնութեան սրբազան արարողութիւնն ալ կուզան ընդունիլ եկեղեցիի հովանիին տակ, քաղաքային ամուսնութիւնը կնքելէ առաջ կամ յետոյ:

ՏԹ. Ամուսնութեան կամ պսակի կատարման գործողութիւններու միջոցին, ընկերական օրէնքն ու եկեղեցական կամ կրօնական հրահանգութիւնը կարեւորութիւն ընծայած են, առաւել կամ նուած չափով, պորճի կամ ճիւղահամարի, և մինչև որոշ աստիճան մը մեր-

ձաւոր ազգականներու ամուսնութիւնները արգիլուած են: Այդ արգելքը հիմնուած է բարոյական և առողջապահական տեսակէտներու վրայ: Մովսէսի օրէնքը մօտաւոր ազգականներու կամ արեւնակիցներու ամուսնութիւնը արգելեց (Գեւտ. ԺԼ. Ի.), ինչ ինչ պարագաներու մէջ միայն բացառաբար թոյլատրելով (Մննդ. ԼԼ. Թիւք. ԼԶ. Բ. Օր. Իե. 5-10): Մեր եկեղեցւոյ կրօնական սովորութեանը համաձայն ճիւղահամարը երեք աստիճանի վրայ ձեւուած է. ազգայնական կամ արեւնակցական, խնամէական և կնքահայրական: Առաջինին համար այսօր եօթներորդ, երկրորդին համար չորրորդ կամ հինգերորդ, իսկ երրորդին համար երրորդ սերունդները միայն կրնան իրարու հետ ամուսնանալ: Բայց պէտք է խոստովանիլ, թէ նախնական եկեղեցիին ճիւղահամարի գործողութիւններու մէջ այդքան խստութիւններ ի գործ չէր դրած: Ընդունուած էր և գործադրուած գրէթէ Հրէական օրէնքը, այնպէս որ կարգ մը արտաքին և ազգային ժողովներ բաւական համարեցին արգելել մօր, քրոջ, մօրաքրոջ, կամ հօրաքրոջ հետ ամուսնութիւնը (*): Հետզհետե խստացող արգելքներուն նպատակը եղած է քրիստոնէական ընտանիքի նոյն իսկ հեռաւոր անդամներուն մէջ անաղբատ

(*) Ձեռագիր եկեղեցական կանոնագիրքին մէջ մուծուած Ա. Առաքելական կանոններուն 33րդը կ'ըսէ. «Մովսէսի դրած պատուէրները պիտի պահենք ամուսնութեան խնդրոյն մէջ, կարելի չէ ամուսնանալ քրոջ, աղջկոյ, հօրաքրոջ, մօրաքրոջ, հօր կնոջ, որդիի քրոջ հետ: Նէոկեսարիայի 2րդ, Բարսղի 23, 78, 87րդ, Տիմոթէոսի 13րդ կանոնները գրէթէ միևնոյն արգելքը կը շեշտեն: Պարտաւի ժողովը (771) իր 16րդ յօդուածով կ'արգիլէ չորրորդ ճիւղի ամուսնութիւնը: Սիսի ժողովը (1204) իր 7րդ յօդուածով հինգերորդ ճիւղը կ'արգիլէ, իսկ Ներսէս Շնորհալի յանկարծ 10րդ ճիւղերուն միայն կ'արտօնէ ամուսնութիւնը, գրելով. «Մի որ համազգեսց. . . պսակ օրհնութեան զիցէ, այլ մինչև ի յերկուց կողմանց զչորրորդ ազգին զխաւորութիւն կատարեալ ունիցիս» (Յօդ. 30)

պահպանել բարոյականի մաքրութիւնը, յետոյ, զգուշանալ վատաւորող ու ֆիզիքապէս ցաւագար սերնդագործութենէ մը, որ արդիւնք է, կ'ըսեն բժիշկներէ ոմանք, մօտաւոր ազգայիններու միջև կնքուած ամուսնութիւններու: Փորձերը ցոյց տուած են, սակայն, թէ այս սեղմումներու չափազանցութիւնը վնասած է մեր ազգային գոյութեան, և մէկն եղած է այն պատճառներէն, որոնք կրօնափոխներու կամ դաւանափոխներու թիւը շատցուցած են:

90. Ամուսնութեան խնդրոյն մէջ ամենէն աւելի վիճուած նիւթը եղած է ամուսնալուծումի հարցը, քրիստոնէական տեսակէտով: Հեթանոսներուն մէջ ամուսնութիւնը թէպէտ սրբազան արարողութիւն, բայց ամուսնալուծումը սովորական դարձած իրողութիւն մը եղած էր: Ամուսինի մը քմահաճոյքը բաւական էր ամուսնական կցորդութիւնը խորտակելու, ջնջելու իրենց կրնքած բնական դաշինքը: Մովսիսականութիւնն ալ իր կողմէն կը գործադրէր ամուսնալուծում, ապահարգան կամ արձակուածի թուղթ տալով երկու կողմերուն: Ամուսնալուծումի հարցը Քրիստոսի ալ բերուեցաւ Հրէաներուն կողմէն: Յիսուս հիմնաւելով Ս. գրոց այն հատուածին վրայ, թէ. «Ամուսնացողները այլ եւս երկու չեն, այլ մէկ մարմին» կը հաստատէ անգամ մըն ալ, թէ «Աստուծոյ միաւորածը պէտք չէ որ մէկը բաժնէ»: Մովսէսի օրէնքին ապահարգանի դրութիւնը Հրէական բարքերու թուլութեան արդիւնք կը համարի, և կ'ըսէ. «Ով որ առանց պոռնկութեան պատճառի իր կինը կ'արձակէ, շնութիւն կ'ընէ, և ով որ արձակուածը առնէ, շնութիւն կ'ընէ» (Մատթ. ԺԹ. 3-9. Մատթ. Ե. 31, 32. Մարկ. Ժ. 2-12): Պօղոս առաքեալ վախնալով որ հեթանոսական բարքերու թուլութիւնը Նորակազմ Քրիստոնէութեան անդամներուն հետ եկեղեցիէն

ներս մանելով կրնայ բարոյական վատթարացում մը տալ անոնց, հակառակ իրենց ջանքերուն, շատ խիստ վերաբերում մը կ'ունենայ ամուսնալուծումի սկզբունքին դէմ, և հիմնուելով Քրիստոսի խօսքերուն վրայ կը գրէ. «Ամուսնացածներուն կը պատուիրեմ ո՛չ թէ ես, այլ Տէրը, որ կնիկը էրիկէն չզատուի, իսկ եթէ զատուի, առանց ամուսնանալու մնայ, կամ իր էրկանը հետ հաշտուի, ու էրիկը իր կնիկը թող չ'ձգէ» (Ա. Կորնթ. Է. 3. 10. 11): Պողոս ուրեմն, կընդունի միայն մարմինի քաժանուղը (séparation de corps) կամ առժամեայ բաժանումը, առանց մէկ կամ միւս կողմին ամուսնութեան արտօնութիւն տալու: Լատին եկեղեցին տառապան օրէնքը իր բովանդակ խստութեամբ կը պահպանէ ցարդ, առանց նկատի առնելու Նոր Կտակարանի ոգին և դարուն պէտքերը: Եկեղեցիի հին հայրերէն ունանք ամուսնութեան կամ պսակի անքակտելիութիւնը անքան յառաջ կը տանէին, որ նոյն իսկ ամուսնացողներէն մէկուն կամ միւսին մա՛նր անգամ բաւական պատճառ մը չէին նկատէր ամուսնութեան կապի ջնջումին, և երկրորդ կամ երրորդ ամուսնութիւնները շնութիւն կամ պոռնկութիւն կը համարէին (*):

91. Միանգամ ընդ միշտ պէտք է ըսել, թէ Քրիստոնէական ամուսնութիւնը սկզբամբ Ա.Ն.ՈՒԾԱ.ՆԵՆ.Ի՛ է, իրեն հիմ ունենալով ընտանեկան պարկեշտութիւնը, սրբութիւնը, և լծակցական (conjugale) խիստ հաւատարմութիւնը: Սակայն ամեն պատճառ իրեն անհրաժեշտ արդիւնքները կ'ունենայ. և ամեն արդիւնք կը

(*) Նէոկեսարիայի Ժողովին (314—315) 7րդ կանոնը ապաշխարութեան կ'ենթարկէ երկրորդ անգամ պսակուոյնները, նմանապէս Լառդիկէի Ժողովը (365—307. 1): Այս պատճառաւ էր որ երկու անգամ ամուսնացողները չէին ընդունուիր եկեղեցականութեան շարքին մէջ. (Կոնստնթարսղի. Յօդ. 12):

դատուի ու կը վճռուի իր պատճառին համաձայն: Միեւնոյն օրէնքը կը կիրարկուի ամուսնութեան և ամուսնալուծումի խնդիրներուն մէջ: Ուստի որչափ ատեն ամուսնացողներէ երկուքին մէջ ալ Քրիստոնէական ընտանեկան սկզբունքը ղեղծուած չէ, որչափ ատեն քրիստոնէական պարկեշտութիւնն ու սրբութիւնը ռոտնակոխուած չեն, անհնար է երեւակայել ամուսնալուծումի պարագայ, թէ իսկ երկու կողմնու համահաճութեամբ պահանջուի այն: Քրիստոս և Առաքեալը քմահաճօրէն կատարուելիք ամուսնալուծումի դէմ կը ցցուին, բայց անոնց գաղափարին մէջ չկայ երբեք ապականուած ամուսինի մը գործած անհաւատարմութեան չարիքին համար պատժել նաև անմեղը, և չ'թողուլ որ ան իր քայքայուած ընտանեկան երջանկութիւնը վերակազմէ: Բաց աստի Նոր Կտակարանի մէջ ամուսնալուծումի մասին գրուած քանի մը տողերը պատահական գրուածքներ են միայն, և կատարեալ օրէնքի մը զօրութիւնը չ'ունին: Աւետարանական պատուէրներ կան, որոնք համայնական և տեւական ոյժ չ'ունին, և կը վերաբերին առաքեալներուն կամ առաջին քրիստոնեաներուն միայն (օրինակ, Մատթ. Ե. 39. 40), և որոնց ընդհանրականութիւնը հիմնապէս պիտի վտանգէր աշխարհի ընկերական կարգ ու սարգը, քաջալերելով չարիքը: Միեւնոյնն է նաև ամուսնալուծման խնդրոյն մէջ: Ոչ մէկ քրիստոնէական ներողամիտ ոգի պիտի հանդուրժէր ամուսնացողներէն մէկուն կամ միւսին բարոյական յօռութիւններուն, և թողուլ որ անիրաւուածը, անմեղը չարչարուէր ու տանջուէր ղեղձանողին հետ մինչև վերջ կապուած մնալով: Ուրեմն ըսենք, թէ այսօրուան ընդունուած քրիստոնէական ամուսնալուծումը անհրաժեշտ արդիւնքն է ընտանեկան քաղցրութեան և ընտանեկան քաղցրութեան ամուսնալուծումները, ու-

րեմն, եթէ մէկ կողմէն էապէս կը հակառակին աւետարանական ոգիին, միւս կողմէն անոնք դժբախտ, բայց անհրաժեշտ արդիւնքներն են բարոյական զգացումի վատասեռումին: Անհրաժեշտ է ընտանիքին մէջ վերապրեցնել Քրիստոնէական մաքուր ոգին, և միաւորութեան աստուածային ըմբռնումը, որոնք միակ պայմաններն են ու միջոցները ամուսնալուծումը մերժելու համար: Յոյն եկեղեցին ամուսնալուծումի իր մասնաւոր օրինադիրքն ունի, որուն մէջ ճշգրտած են ամուսնալուծումի շարժառիթները, որոնք են. իշխանութեան դէմ դաւադրութիւն, մէկին կամ միւսին կողմէն անհաւատարմութիւն, դաւաճանութիւն իրարու անձի դէմ. կասկածելի մեղապարտ յարաբերութիւն, յիմարութիւն, կրօնափոխութիւն, շնութեամբ դատապարտութիւն, անկարողութիւն, լքում, գանակոծում, լուսնոտութիւն, հակաբնական մերձեցում և այլն: Մեր եկեղեցին հարկադրուած ըլլալով սկզբամբ ընդունիլ ամուսնալուծումը, դժբախտաբար այդ մասին ղեռ ո՛ւնէ օրէնք և հրահանգութիւն չ'ունինք, որոշապէս ճշգրտ թէ որոնք են ամուսնալուծում յառաջ բերող պարագաները, և որոնք են այն մարմինները որոնք պիտի վճռեն ամուսնալուծումը: Լծակցական անհաւատարմութիւն, կրօնափոխութիւն, խելագարութիւն և ընտանեկան յարկի լքում, անկարողութիւն, քրէական յանցանքով դատապարտութիւն ամուսնալուծման պատճառներ նկատուած են մեր մէջ: Շահապիվանի աղգային ժողովը շնութեան հետ ամուսնալուծումն ալ պատճառ կը նկատէ ամուսնալուծումի (Յօդ. 4 և 5): Իսկ Հարց Հետեւողաց կանոններուն համաձայն (Յօդ. 7) ամուսնալուծումի պատճառներն են «բորոտութիւն, դիւահարութիւն, պիսակութիւն, գիճութիւն և մշտական պոռնկութիւն»:

ՕՇՈՒՄ ՀԻՒԱՆԴԱՅ

ՊԶ. Չենք գիտեր, թէ ե՞րբ, ինչպէս և ի՞նչ իրաւունքով խորհուրդներու կարգը դասուած է «Օծումն հիւանդաց»ը, որ պարզապէս հիւանդներու տրուած այցելութիւն մըն է, աղօթքով բժշկելու կամ մխիթարելու համար զանոնք: Արեւելեան ժողովուրդներու բժշկականութեան ամենատարրական ու ամենագործնական միջոցներն են եղած աղօթքը, ձէթն ու դինին: Աղօթքին ու հաւատքին դերը անքան նշանակական եղած է մահաւանդ ջղային և խստրիկ հիւանդութիւններու համար, որ հիները ստէպ դիմում կ'ընէին անոնց: Այսօրուան ուխտատեղիներու մէջ ձեռք բերուած բժշկութիւններն ալ արդիւնքն են այդ աղօթքին, և ենթականերու տածած հաւատքին: Այսօրուան ամենանիւթապաշտ գիտութիւնն անգամ կը հաստատէ աղօթքին ու հաւատքին կարեւոր դերը այդօրինակ հիւանդութիւններու բուժումին համար (*): Ու ալ չենք զարմանար, երբ կը տեսնենք որ Հրէաներն ալ միևնոյն նիւթերը կը գործածեն հիւանդներու բժշկութեան համար:

ՊԳ. Իւզով օծումը, ըլլայ թագաւորներու, քահանաներու, հիւրերու թէ հիւանդներու համար սովորական դարձած էր Արեւելեան ժողովուրդներու, Յոյներու և Հռովմաէցիներու համար: Օծումը տեղի կուսենար մաղերու, մօրուքի և գլուխին վրայ (Սաղմ. ՃԴ. 15. ՃԼԳ. 2): Օծումը ուրախութեան արտայայտութեան յայտարար նշան մը եղաւ (Սաղմ. ԻԳ. 5. Մատթ. 2. 17. Յովհ. ԺԲ. 3), անոր համար տրտմութեան և սուս

(*) Բրոֆ. Շարքո, իրր ջլխտարուժ, շատ ուժով կը շեշտէ հաւատքին կատարած դերը այդ օրինակ հիւանդութեանց մէջ, իր «La foi qui guérit» յօդուածով, հրատարակուած Լոնտոնի Նիւ Ռըվիւ հանդէսին մէջ:

գի օրերուն՝ օծումները կը դադարէին (Ես. ԿԱ. 3): Երբեմն Հրէաները մեռելներն ալ կ'օծէին անոնց մարմինին փտութիւնը ուշացնելու համար (Մարկ. ԺԴ. 8 ԺԶ. 1. Ղուկ. ԻԴ. 56): Իսկ հիւանդներու օծումը սովորական արարողութիւն մըն էր, բժշկական տեսակէտով (Մարկ. Զ. 13. Յակ. Ե. 14): Յիսուս չ'մերժեց հիւանդներու վրայ աղօթելու Հրէական սովորութիւնը. երբեմն խօսքով, երբեմն հպումով, և երբեմն ալ ձեռնադրութեամբ ինքն ալ հիւանդներ բժշկեց (Մատթ. Ը. 8-13. ԺԴ. 35. 36. Ղուկ. Դ. 41): Այդ բժշկութիւններու պարագային հիւանդին հաւատարմը, և մեղքէ հրաժարելու մտադրութիւնը էական պայմաններ էին (Մատթ. Թ. 28. 29. Մարկ. Ե. 34. Ժ. 52): Առաքեալները շարունակեցին Յիսուսի գործը հիւանդներու հանդէպ, անոնց վրայ մերթ աղօթելով (Գործք. ԻԸ. 8-9), մերթ աղօթքին կցելով ձեռնադրութիւնը, այսինքն հիւանդին գլխուն վրայ ձեռք դնելը (Գործք. Թ. 12-18), և երբեմն ալ իւզով օծելով (Մարկ. Զ. 13): Յակոբոս առաքեալ, իր թուղթին մէջ կը պատուիրէ. «Եթէ ձեռք մէկը հիւանդանայ, թող եկեղեցիի երէցները կանչէ, անոր վրայ աղօթք թող ընեն, թող տիրոջ անունով իւզով օծեն, և աղօթքը հաւատքով պիտի փրկէ հիւանդը (յոգնածը). . . որովհետեւ արդարներուն օգնութեան կանչուած աղօթքը զօրաւոր է» (Ե. 14-16):

ՉԹ. Կաթողիկ եկեղեցին հիմնուելով Յակոբոս առաքեալի այս հատուածին վրայ, հիւանդներու վրայ ըլլալիք ձեռնադրութիւնն ու կարգացուելիք աղօթքը վերածեց խորհուրդի մը, որ ծանօթ է, Վերջին Օծում անուանով առանց խորհելու, թէ ու է բանաւոր պատճառ գոյութիւն չ'ունէր այդ անօրէնութիւնը ընելու համար: Անհուն տարբերութիւնը որ կայ ընդ մէջ առաքեալներու կատարած օծումին և կաթողիկներու «վեր-

ջին օծում»ին միջեւ, սա է, որ առաքեալները այդ օծումը չ'ը կատարէին հիւանդները բժշկելու համար, մինչ Պապական եկեղեցին «վերջին օծում» կը կատարէ կեանքէ անյոյս, մահամերձ հիւանդներու վրայ: Կարծես թէ իր «վերջին օծում»ը հիւանդներու բժշկութեան համար կատարուած օծում մը ըլլալէ աւելի, մեռելներու յատուկ օծում մը ըլլար, անոնց մարմինին փտութեան տարբադադրութիւնը ուշացնելու սահմանուած:

ՉԾ. Հայ Եկեղեցին չ'ունի և չ'է ունեցած հիւանդներու վրայ օծում կատարելու սովորութիւնը, անոր համար այդ խորհուրդը մեր մէջ կոչուած է «կարգ կամ այցելութիւն հիւանդաց», կամ «կանոն գիշերային ժամու աղօթից», և դարձրալ անոր համար որ հիւանդներու բժշկութեան համար օծումը իրբև անհրաժեշտ պայման չ'է հրամայուած: Յիսուս իւր չ'գործածեց բնաւ իր բուժումներու միջոցին. առաքեալները հաղուադէպ բացառութեանէ դատ, հիւանդներու բուժում կը կատարէին միմիայն աղօթքով ու ձեռնադրութեամբ: Հայ Եկեղեցին Քրիստոնէական այսօրինակ սովորութիւններու կարգէն միայն ակնհայտեցն ու հակաւնը գործադրեց, անտեսելով՝ շատ անգամ կարգ մը ձեւականութիւններ կամ հրահանգութիւններ, որոնց կիրարկումը կամ զանցառումը ու է աղեցցութիւն պիտի չ'ընէին կատարուելիք արարողութեան վրայ: Հիւանդաց բուժումի գործին մէջ, ինչպէս կը տեսնուի առաքելական հրահանգութիւններէ, և Յակոբոս առաքեալի վերոյշեալ խօսքերէն, աղօթքն ու հիւանդին կողմէն յայտնուած հաւատքն է որ պիտի տան բժշկութիւնը: —Աղգային քաւատքն է որ պիտի տան վարկեաններուն, երբ Լատին ղաքական տազնապալի վարկեաններուն, երբ Լատին և Յոյն եկեղեցիի պետեր, Օրթոտոքս և Լատին աշխարհի օժանդակութեան մը խնդիրքը ներկայացուէր իրենց, անմիջապէս մէջ տեղ կը դնէին՝ անոնք՝ կրօնական-

ծիսական տարբերութիւններու հարցը, և մեզի կը պարտադրէին վարդապետական կամ արարողական ձեւեր, որոնք օտար էին Հայկական սովորոյթներուն և ըմբռնումներուն: Այնպէս եղած է վերջին օծումի իւղին համար. մեր հայրապետներէն ոմանք ուղելով՝ կամայակամայ՝ պակսեցնել վէճի առարկաները, ուզած են հիւանդաց իւղին օրհնութիւնն ու գործածութիւնը արտօնել քահանաներուն իբրև ո՛չ-անհրաժեշտ, ու միեւնոյն ժամանակ ո՛չ-վնասակար նիւթ, բայց միշտ տեսականութիւն չէ կրցած ունենալ այն: Կ'երեւի թէ այդ իւղին գործածութեան միտումը աւելի շեշտուեցաւ ոմանց կողմէ, Ը. կամ Թ. դարերուն, բայց որովհետև առ հասարակ չգործադրուեցաւ, Խոսրով Անձեւացի, իր ժամակարգութեան մեկնութեան մէջ (էջ. 172-173) կը գրէ. «Աղօթքը գորութիւն կուտայ իւղին, անոր համար կ'իժե երկուքն ալ կատարուին լաւ է, և եթէ ձուլութեան կամ ուրիշ պատճառով իւղով օծում չ'կատարուի, պէտք է աղօթքը ընել, որովհետև անհրաժեշտ է»: Իսկ Սարգիս Ծնորդալի կ'ըսէ. «Հիւանդին առողջութիւն տուողը իւղը չէ, այլ Տիրոջ անունը» (Մեկն. Թղթ. Կաթ. ճառ ԺԱ.) Այսպէսով հիւանդներու բուժումի գործին մէջ մեր քահանան կրօնքին բաժինը կը կատարէ աղօթելով, թողով որ բժիշկը իր իւղով կամ դեղերով օժանդակէ իրեն, հիւանդին բժշկութեանը համար: Այս հրահանգութեան մէջ, բողոքական բոլոր եկեղեցիները, ինչպէս նաև Անգլիական եկեղեցին, համաձայն են մեզի հետ: Օրթոտոքս եկեղեցին ընդհակառակն, կ'ընդունի հիւանդաց օծում, միայն թէ չ'նկատեր զայն իբրև վերջին օծում, ըստ լատինականին, և մինչդեռ լատին եկեղեցին հիւանդներու օժման իւղին օրհնութիւնը կը վերապահէ միայն եպիսկոպոսին, Օրթոտոքս եկեղեցին քահանային տուած է իւղօրհնութեան իրաւունքը:

ԿԱՐԳ ԵՒ ԶԵՌՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ՔԱՀԱՆԱՅՈՒԹԵԱՆ

96. Աշխարհի գրէթէ բոլոր կրօններուն մէջ քահանայութիւնը մասնաւոր դասակարգ մը կազմած է: Քահանան կամ կրօնի պաշտօնեան ընտրեալ մըն է, ժողովուրդէն զատուած մը, և հանդէպ իր ժողովուրդին ունի կարգ մը պարտականութիւններ, որոնք իրեն յատուկ են: Գրէթէ միշտ քահանայութիւնը սրբագործուած է կամ միմիայն ընտրութեամբ, կամ ընտրութեամբ և ձեռնադրութեամբ, և կամ ընտրութեամբ, ձեռնադրութեամբ և օծումով: Նախ ըսենք, թէ արքեւ, արքայնեւ, արքազործեւ, սուրբ ընեւ, կը նշանակէ իբր կամ անհատը զատել նմաններէն, և նուիրական կոչումի մը ծառայեցնել: Զօրօրինակ, եկեղեցիի մը շէնքը, ուրիշ շէնքերէ տարբերութիւն չ'ունի նիւթապէս, երբ զայն կ'օծենք մասնաւոր, նուիրական նպատակի մը համար, սրբացուցած, այսինքն անջատած կ'ըլլանք զայն ուրիշ շէնքերէ, և յատկացուցած միմիայն աստուածային պաշտամունքի նուիրական գործին: Քահանան ի սկզբան անհատ մըն է, նման ուրիշ անհատներու, երբ զայն կ'ընտրենք, կը ձեռնադրենք ու կ'օծենք, անջատած կ'ըլլանք իր նմաններէն, և յատկացուցած աստուածային բանին սպասաւորութեան: Այս ընտրութիւնն ու նուիրագործումը սպասուաբար կ'ենթադրէ՝ եթէ անհատի մը վրայ է ինդիրը, ենթակային վրայ բարոյական, մտաւոր, հոգեկան արժանիք, և անձնական առաւելութիւններ հանդէպ այն ժողովուրդին, ուրկէ կ'ընտրուի, և արժանաւոր լուրջ ու իրական հմտութիւն այն կրօնին, որուն սպասաւորելու կը կոչուի:

97. Մովսիսական կրօնի քահանայական կարգե-

րու նմանողութեամբ, Քրիստոնէական եկեղեցին ալ ունեցաւ իր քահանայութիւնը, Քրիստոս իբրև ճշմարիտ Քահանայապետ «ըստ կարգին Մելքիսեղեկի» (Եբբ. Ե. 6), ընտրեց իր առաքեալներն ու աշակերտները, և անոնց յանձնեց Աւետարանի քարոզութեան նուիրական գործը: Աւետարանի Քրիստոսընտիր պաշտօնեաները Ս. Հոգիին հոգեւոր օծութիւնն ստացան վերնատան մէջ (Գործք. Բ. 4): Երբ Քրիստոնէական եկեղեցին, Աւետարանին քարոզութեամբ սկսաւ սփռուիլ Հռոմէական պետութեան հեռաւոր կէտերուն վրայ, առաքեալները, այդ եկեղեցիներու հոգեւոր մատակարարութեան գործը յանձնեցին իրենց կողմէ ընտրուած և ձեռնադրուած եպիսկոպոսներու և երէցներու (Գործք. Զ. 6. ԺԳ. 3. ԺԴ. 22. Ի. 28. Ա. Տիմ. Դ. 14. Եփես. Դ. 11. Ա. Պետր. Ե. 1 և ըն.) և անոնց պատուիրեցին, որպէս զի ի պահանջել հարկին իրենք ալ երէցներ ձեռնադրեն եկեղեցիի սպասաւորութեան համար, պատուիրելով միեւնոյն ժամանակ, «մէկուն վրայ շուտով ձեռք չ'դնել» (Ա. Տիմ. Ե. 22). որպէս զի անարժաններ չ'սպրդին եկեղեցւոյ պաշտօնէութեան մէջ: Քահանայական ձեռնադրութեան այս կարգը Քրիստոսէն ու առաքեալներէն շարունակաբար և անընդհատօրէն աւանդուեցաւ սերունդէ սերունդ, և շարունակեց մինչև մեր օրերը առաքելական եկեղեցիներու մէջ:

98. Քահանայական կարգը կարելի էր ստանալ ի հնումն, աստիճանաբար, սկսելով եկեղեցւոյ դռնապանութեան խոնարհ աստիճանէն: Եօթն են այդ աստիճախները. 1. Դռնապանութիւն, 2. Դպրութիւն կամ Ընթերցողութիւն, 3. Երգմանցուցչութիւն, 4. ջահընկալութիւն, 5. Կիսասարկաւազութիւն. 6. Սարկաւազութիւն, 7. Քահանայութիւն: Բուն ձեռնադրութիւնը կ'սկսի հինգերորդ աստիճանէն: Թէպէտ այսօր եկեղեց-

ւոյ մէջ այդ աստիճաններէն առաջին չորսը կորանցուցած են իրենց դոյութեան իրաւունքը, բայց քահանայական ձեռնադրութեան ատեն ընծայացուն պարտաւոր է այդ աստիճաններէն անցնիլ քահանայական իշխանութեան ու աստիճանին համեմատ հոմար: Այս պատճառաւ է, որ այսօր եկեղեցւոյ մէջ երաժշտութիւն և ընթերցողութիւն ընդներէն ամենքն ալ ո՛չ քահանայացուներ են, և ո՛չ իսկ ստացած են դպրութեան չորս աստիճանները: Քահանայական ձեռնադրութեան և օծման պաշտօնեաներն են եպիսկոպոսներն ու հայրապետները, որոնք իրենց առաքելաւանդ իշխանութեամբ քահանայութեան շնորհը կը փոխանցեն արժանաւորներու, պահելով առաքեալներու կողմէն գործադրուած ձեռնադրութեան ձեւը, և Ս. Հոգիին հոգեւոր օծման իբրև յայտարար նշան գործածելով Ս. Միւռնը: Քահանայական զանազան աստիճաններն են, որ նուիրապետութիւնը (hiérarchie) կը կազմեն բոլոր եկեղեցիներու մէջ:

99. Հայկական առաքելական եկեղեցւոյ մէջ նուիրապետութեան գլուխը կը գտնուի Հայրապետը կամ Կաթողիկոսը, որ կը կոչուի նաև Եպիսկոպոսապետ և Ծայրագոյն Պատրիարք, և որ կ'ընտրուի բարձրագոյն հոգեւորականութեան մէջէն, թէպէտ մեր եկեղեցական պատմութենէն զիտենք, թէ աշխարհականներէ ալ ուղղակի կաթողիկոսութեան ընտրուեցան Մեծն Ներսէս և Զաքարիա: Կաթողիկոսէն յետոյ կուգան Եպիսկոպոսները (արքեպիսկոսը պարզ տիտղոս մըն է միայն), վարդապետները (ծայրագունութիւնը ուսումնականի տիտղոս մըն է, եկեղեցական կարգով վկայագրութիւն մը միայն), քահանաները ու արեղաները, յետոյ սարկաւազները, ու ամենէն խոնարհ աստիճանին վրայ՝ դպիրները: Նեան արեւելեան եկեղեցիներու սովորութեան մեր քահանայութիւնն ալ երկու դասակարգի կը բաժնուի.

անուանացեայ և անուշի: Արեղան ամուրի քահանայ մըն է պարզապէս: Եւ այդ երկու որոշ դասակարգերն են, որ իրենց իրաւասութեան սահմաններուն մէջ, իրեց պաշտօնը կը կատարեն, ուսուցանելով Աւետարանի բարոյականն ու վարդապետութիւնը, մատակարարելով եկեղեցւոյ խորհուրդները հաւատացեալներուն փրկութեանը համար, մխիթարելով, քաջալերելով, և հաւատացեալներու սրտին մէջ վառ պահելով Աստուծոյ սէրն ու երկիւղը, և առաջնորդելով զանոնք դէպի յաւիտենական կեանքը:

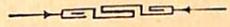
100. Առաքելական թուղթերու մէջ մասնաւորապէս կը շեշտուի, որ ուշադրութիւն ըլլայ, ինչպէս տեսանք (96) երէցներու ընտրութեան միջոցին. և Պօղոս մասնաւորապէս Տիմոթէոսի (Ա. Տիմ. Գ. 2-10) և Տիտոսի (Ա.) գրած միջոցին կը պահանջէ, որ անոնց կողմէ կարգուած եպիսկոպոսներն ու երէցները ըլլան «Անարատ, միակին, հեզ, խոնարհ, պարկեշտ, հիւրասէր, ուսուցիչ»: Կը պահանջէ, որ անոնք թշնամանող, հարկանող, զօջաքաղ չ'ըլլան, լաւ վերակացու եղած ըլլան իրենց տունին, ամեն կերպով փորձուած, և նոյն իսկ ուրիշներու կողմէն բարի վկայուած: Եւ կը յանձնարարէ, որ երէցներն ու եպիսկոպոսները շատ երիտասարդ. «մատաղատունկ» չ'ըլլան, որպէս զի հպարտանալով չ'մոլորին: Առաքելական պատուէրներու վրայ հիմնուելով Նիկիոյ ժողովն ալ կանոնեց «Երիտասարդները, մտքով խակերը, տխմարներն ու ազէսները, գինեմոլներն ու օրէնքէ կարգէ ու կանոնէ անտեղեակները» չձեռնադրել ընաւ: Եւ մեր ձեռնադրութեան մաշտոցը ձեռնադրող եպիսկոպոսին կը պատուիրէ քահանայ չձեռնադրել մէկը որ ազէտ է, «Որորովհետեւ, կ'ըսէ, ազիտութիւնը անասուններուն յատուկ է, և անբան մը քահանայ չ'կրնար ըլլալ»:

101. Հայ եկեղեցին ձեռնադրութեան խորհուրդը կատարելու համար, պահելով հանդերձ վերոյիշեալ առաքելական և ժողովական պատուէրները, քահանայական ընծայացուն ձեռնադրութեան համար կը պահանջէ, որ 1. ընծայացուն կատարեալ ըլլայ ֆիզիքապէս, և հասուն տարիքով, 2. ըլլայ օրինաւոր ամուսնութեան մը հարազատ զաւակը, 3. Ունենայ բարոյական արժանիք, մտաւոր զարգացում, անսայթաք կրօնաւորելու երաշխիք. 4. քահանայութեան նուիրուելու ներքին կոչում (Բ. Կորնթ. Ժ. 18. Եբր. Ե. 4). 5. Ժողովրդական ընտրութիւն և բարի վկայութիւն ընծայացուն համար: Այս պատճառով է որ առանց ժողովրդրական հաւանութեան կուսակրօն մը քահանայանալէ յետոյ, մասնաւոր պաշտօնի կը կոչուի միմիայն ժողովրդատային և ժողովական ընտրութեամբ: Չեռնադրուած քահանային կամ եկեղեցականին պարտականութիւնն է ամբողջովին նուիրուիլ ա՛յն ժողովուրդին, որուն կողմէն կ'ընտրուի, եկեղեցիին՝ որուն սպասաւորելու կսչւած է, և իր ապրած կեանքին մէջ ցոլացնել Աւետարանին բարոյականը, որուն քարոզիչը ըլլալ կոչուած է: Անձնուրացութիւնն ու անշահասիրութիւնը պէտք է եկեղեցականին նկարագիրը կազմեն, քանի որ իրենց՝ ինչպէս և բոլոր հաւատացեալներու նախատիպը Բրիստոս է: «Ինձի նմանողներ եղէք, ինչպէս ես Բրիստոսին» կ'ըսէ առաքելալը (Ա. Կորնթ. Դ. 16. ԺԱ. 1. Փիլիպ. Գ. 17): Երբ քահանան իր այս պարտականութեան մէջ կը թերանայ արդեամբ և գործքով, կարծես այլ ևս իրաւունք չ'ունենար իր վրայ կրելու քահանայութեան կոչումը: Ներսէս շնորհալի, հակառակասէր ու ատեցող եկեղեցականներու մասին կը գրէ. «Եթէ ընկերոջ հետ խռոված քահանաներէն մէկը սէրէն աւելի ատելութիւնը կը սիրէ, և խաղաղութենէն աւելի խռովութիւնը,

և տրտմութեան պատճառը մէջտեղէն չ'վերցնեն, և չը հաշտուիր խոնարհող և հաշտուիլ ուղող ընկերին հետ, անիկա պէտք չէ քահանայապետութիւն ընէ, որչափ ատեն տրտմութեան և բարկութեան դեւը իր մէջ կը բնակի» :

102. Օրթոտոքս եկեղեցւոյ եկեղեցական նուիրապետութիւնը գրէթէ յար և նման է մերինին : Յոյն եկեղեցականութիւնն ալ կազմուած է ամուրի և ամուսնացեալ անդամներէ : Կաթոլիկ եկեղեցին Գ. դարէն ի վեր աշխատեցաւ ամուսնացեալ կղերականութիւնը ջնջել, որպէս զի կարելի ըլլար պատրաստել Պապերու աշխարհական փառասիրութիւններուն մեքենայօրէն ծառայող ամուրիներու բանակ մը : Այս նպատակին հասնելու համար Գրիգոր Է. Պապ ամուսնութիւնը պոռնկութիւն անուանեց. և ամուսնացած կղերի ջնջումը վճռեց : Թէպէտ Ժ.Գ. դարուն Թովմաս Գ. գուինացի ամուսնացած քահանայութեան պէտքը մատնանշեց Լատին եկեղեցւոյ մէջ, բայց Գրիգոր Է. րդի քմահաճ սնօրէնութիւնը շարունակեց իր գոյութիւնը բովանդակ խստութեամբ : Միայն վերջերս արեւելեան երկիրներու համար գործող կրօնաւորներու ամուսնութիւնը հազուադիպօրէն ու բացառաբար արտօնուած կը թուի ըլլալ : Չեռնադրութեան խնդրոյն մէջ Հռովմի եկեղեցւոյն կարգ մը կամայակաշնութիւնները տեսնելով Լուտեր, մերժեց, ձեռնադրութեան կարեւորութիւնը, և իր հիմնած եկեղեցիներուն աշխարհական քարոզիչներ կարգեց : Հետեւաբար պիտի կրնանք ըսել, թէ բողոքական եկեղեցւոյ մէջ, եկեղեցականութիւնը գոյութիւն չ'ունի այն խմաստով, որով մենք կ'ըմբռնենք զայն, իբրև Գրիստոսաւանդ սովորութիւն : Արեւելեան երկիրներու մէջ, սակայն ուրեք ուրեք ձեռնադրութիւններ տեղի կունենան, Առաքելական սովորութեան վերընկալ նմանողութեամբ մը :

Անգլիքան եկեղեցին, թէպէտ ձեռնադրութիւն ունի, բայց զայն խորհուրդ չ'նկատեր : Լատին եկեղեցին, իր չափազանցուած ծայրայեղութիւնով, պահ մը ուղեց անվաւեր հռչակել Անգլիգան եկեղեցւոյ ձեռնադրութիւնը, առանց յաջողելու, սակայն : Այդ ճախող փորձերէն վերջն է, որ ճօն Լէնկարդ անգլիացի Լատին քահանան, իր Պասմուրթիւն Անգլիոյ գործին մէջ կ'ըսէ. «Բարքէր (անգլիքան) եպիսկոպոսին ձեռնադրութիւնը կատարուեցաւ՝ թէպէտ թեթև տարբերութեամբ մը, Եղուարդ Զ. ի ձեռնադրութեան ծիսարանին համեմատ. երկու ձեռնադրողները, Պարլով և Օտտզէնս, Հռովմէական քահանայապետութեան կարգեալ եպիսկոպոսներ էին, երկու ուրիշներն ալ վերանորոգութեան ծիսարանին համեմատ ձեռնադրուածներ» : Լատին քահանայի մը այս վկայութիւնը գնահատելի նշանակութիւն մ'ունի անշուշտ ի նպաստ Անգլիքան ձեռնադրութեան վաւերականութեանը :

Ց Ա Ն Կ Ն Ի Ի Ք Ո Ց

	Հասուած	Էջ
		է—Ը Թ—Ժ
Տեղեկագիր ֆենուքեան Յառաջաբան		
ՔՐԻՍՏ. ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ		
ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ	1— 5	11— 14
Քրիստոսաբանութիւն	6— 10	15— 18
Փրկագործութիւն	11— 16	18— 26
Ս. Հոգին	17— 21	26— 31
Հայր	22— 23	31— 33
Ս. Երրորդութիւն	24— 26	33— 38
Արարչագործութիւն	27— 34	38— 47
Անմահութիւն հոգւոյ	35— 42	48— 55
Եկեղեցի	43— 51	56— 68
ԽՈՐՀՈՒՐԴ	52— 53	69— 71
Մկրտութիւն	54— 59	71— 77
Դրոշմ	60— 63	78— 82
Ապաշխարութիւն	64— 72	82— 91
Հաղորդութիւն	73— 82	91— 108
Պսակ կամ Ամուսնութիւն	83— 91	108— 118
Օծումն հիւանդաց	92— 95	119— 122
Կարգ կամ Ձեռնադրութիւն	96— 102	123— 129

«Ազգային գրադարան»

NL0161311

ԳՐԱՎԱՃԱՌ - ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ

Յ. ԳՐԼՐՆԵԱՆ

Թիւ 25, Չազմագնչար, Կ. Պոլիս

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՄԻՒՍ ԵՐԿԵՐԸ

Թուղթ Հովուական Բ. Տիպ	5 դր.
Պատկերներ	5 »
Գրուագներ (սպառած)	15 »
Հովիւին Խրատները	10 »
Չոպանըն Նէսաիհի	10 »
Հովիւին Խրատները եւ Չոպանըն Նէսաիհի (միասին)	15 »
Քրիստոսնէական Բարոյականը	5 »
Հին Ուխտի Պատմութիւն (ընդ մամուլ)	
Նոր Ուխտի Պատմութիւն (ընդ մամուլ)	

Բոլոր այս գրքերը լաւագոյն պայմաններով կը ծախուին

մեր գրասան մէջ :

Գրասանս հասցէն է՝

کتابخانه اوچانس قلیجان
در سعادت چاقا قلیچیر نومرو ۲۵

LIBRAIRIE-EDITEUR

H. KILIDJIAN

Rue Tchakmakdjilar No. 25

Constantinople.